

р Ш16(2-87с)
к К59

**ПО
КАМ'ЯНИЙ**

**МИХАЙЛО
КОЗОРІС**

СТЕЖЦІ

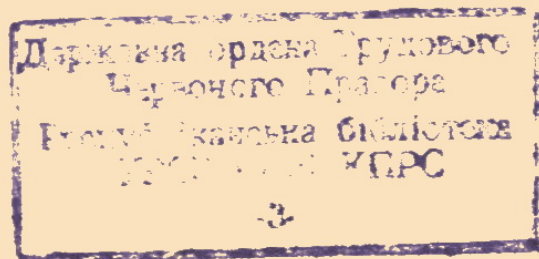
= ЗАХІДНЯ УКРАЇНА =

МИХАЙЛО КОЗОРИС

ПО КАМ'ЯНІЙ СТЕЖЦІ

ОПОВІДАННЯ

„ЗАХІДНЯ УКРАЇНА“

Бібліографічний опис цього видання вмі-
щено в „Літопису Українського Друку“,
„Картковому репертуарі“ та інших по-
казниках Української Книжкової Палати.

Державний Трест „Київ-Друк“, Школа ФЗУ вул. Воровського, № 16.
Київ. Окрліт № 1940. Зам. № 931—5.000. 8 др. арк. 1930.

ПО КАМ'ЯНІЙ СТЕЖЦІ ¹⁾

Весна й літо поклали на плечі села великі труди, великі муки.

Від світанку до вечора, в погоду й непогоду, як палить сонце й як ллє дощ,—все з зігнуеною спиною, з оком у скибу, з надією в майбутнє.

А тепер осінь кидає холодний лист на рану, що роз'ятрилася ще за літа й за працею не мала часу загоїтися,—витягає з неї накип і засипляє беззубим ротом: ш-ш-ш...

І перед хатою і в садку, де догоряє кривавий лист, і над потоком, де верби радяться гуртом, і в лісі, що застиг на обрію,—всюди чути тільки шелест.

Дрімає подвір'я, дрімають надуті копиці соломи, дрімають діряві клуні й повітки, дрімає старий віз на трьох колесах, з опущеним на землю дишлем.

І дід на призьбі дрімає. Спер на руках голову, замучену не так літами, як злиднями, а вона хитається то в один, то в другий бік.

А як сковзнеться несподівано з рук, дід схоплюється, прищулює очі, дивиться на захід, де пла-

¹⁾ Оповіданню присуджено другу премію на конкурсі НКО УСРР до 10 роковин Жовтневої революції.

виться останній шматок золота, і посміхається до нього холодною усмішкою.

Село переходить на відпочинок.

Загальний сонливий, спокійний настрій розбивають далекі, тверді, ритмічні удари.

Ніби десь далеко йде бій і гупають гармати. Це на панському тоці найманці вибивають зі стогів гори зерна.

Дивляться на ці гори й думають, що в них це зерно в драних мішечках тулиться у кутку в коморі.

Бух, бух, бух...

Витягнені постаті хитаються, розмахують руками, танцюють якийсь старовинний, примітивний танець, а там знову чвірка, а там знову.

У розгарі роботи молотильники оглядаються позад себе й перекидаються словами, якимось так поквално, уривано, півголосом, немов крали б їх самі у себе і ховали скоро від людського ока.

А від часу до часу вийде з-за стогів годована фігура на коротких ногах, кине собачим поглядом з-під насуплених брів, постоїть, покрутить грубою мордою й знову покотиться поза стоги.

За ним у слід летять сердечні побажання молотильників:

— „Аби ті шляк трафив“!

Як тільки щез економ, молотильники знову перешіптують:

— А ти прийдеш?

— Бігме.

— Пам'ятай.
— А коли?
— О десятій. А знаєш де?
— Де?
— На борсукових ямах.
— Бух, бух. Ціпи луплять, аж солому рвуть билнями догори.

— А буде багато?
Побачиш... Ти що, баба, що кортячка розбирає?
— Хлопці, тільки язик на колодку, а то голова не твоя. Знаєш—хлопський параграф.

— Тсс... Вже знову несе чорт економа.
Ціпи дужче гупають по снопах, а з них йде якийсь глухий зойк, мов з розбитих печінок, біжить урозтіч і б'є головою в високі панські стоги.

Через хвилину:
— Петре, от-тут якби не хотячи кинути огарок...
Було б...

Петро посміхається й скалить великі білі зуби.
— Кортить?.. Ну, лиш говори багато.

А тим часом сонце сховалося за сірою плахтою, що розмотується ніби з чорної скрині,—з дубового лісу ген на краю кругозору.

А старий під хатою оперся плічми об стіну й дрімає солодко.

Молотильники докінчують роботу й поглядають на небо.

— Чи не схоче вночі хляпнути: дивіть, як закурило над лісом?

Петро зв'язав ціпа й пустився додому. Як ввійшов на подвір'я, застав батька на призьбі.

Він дрімав, сперши голову на руках.

— Тату, а вам уже місця нема? Дивіть, вже темніє. Йдіть у хату.

Старий зірвався, кліпав сонними очима:

— Ти вже?

— Або не пора? Рук уже не чую.

Син ішов наперед, а батько за ним. На сухих батькових ногах бовтались широкі білі штани, мов вітрила в спокійний час.

В хаті на лаві біля мисника поралась молода газдиня. Мила обідняшній посуд.

— А скільки, Петре, кіп?..—цікавився батько.

Сів перед вікном, а останки денного світла на гранях його профілю гралися блідою смужкою.

— Скільки кіп? А я що, не мав роботи рахувати ще панські копи?... Нехай сам рахує... Скільки могли, стільки й вибили. Може, боїтеся, що йому не вистарчить?

— А зерно гарне?

— Звичайно, як на панському. Хіба не мало на чому вибуяти... Земля—перша кляса.

— А ти б, Петре, при обрахунку взяв дві-три гелетки¹⁾ на насіння, бо на нашому тільки пліва, а муки зовсім немає,—заговорила жінка.

Петро мовчав.

¹⁾ Міра (біля 1¹/₂ пуда).

— От бачите,—гаворила до батька.—Він усе так, немов би йому хто рота затулив... Ні бе, ні ме... Сказав би чи сяк, чи так, чи чорте, чи бісе, а він понурить голову та й тільки. От казала я йому ще від зелених свят, що Дмитрів Іван хоче продати свого півморга. Це ж нам як під пахою... Тільки від нашого через дорогу. А він ходить, як води в рот набрав, і хоч би вам півслова. І не дорого хотів. А нині вже лисий Олекса завдаток дав. Так, як з рук вирвав..

— Чого ти, жінко, від мене хочеш?.. Не знаю, де ти у нас така премудра взялася. Та я про того півморга ще раніше знав, як ти. Гадаєш, він не сидів мені кісткою в горлі. Але питаю тебе, моя газдине, за що я мав купити? Га?.. Та я своїми мозолями не можу вам шматка хліба заробити. Диви, пісний борщ тевкаєте,—диви, хлопцеві дванадцять минуло, а ми його в найми. А ти мені, купуй півморга. Та то, жінко, гроші, а не феник, чи два... А звідки я їх візьму?

— А люди якось дають собі раду, з останнього стягаються. Та у нас троє дітей, а завтра ще перед нами... А що ти їм даси?.. Ти їм тато, чи ні?..

— Що я їм дам?.. Диви, відрубав одному одну руку, а другому другу,—хай бере...

Витягав обгорілі жилаві руки й пхав жінці перед очі.

— А сам піду калікою хліба жебрати і, може, вам ще принесу. А то все одно не можу ними на вас заробити. Може, ранами випрошу.

— Та ти, Петре, не говори пусте,—втихомирював батько.—Свої руки ти собі тримай, бо хлоп без рук, як віл без ноги. На ніщо не годиться, хіба на ковбан. А землі треба хапатися. Нам тепер за землю, як вовкам у різдві за добичу. Біжить їх десять за одним зайцем. Він їх не нагодує... Але добре хоч лабку хрупнути, аби не млоіло так у пустому шлунку. Так бідний чоловік за землею рветься.

— Хто може, той рветься, а хто не може, той тільки облизується,—зауважив Петро.

— А тобі треба було купити. Треба було продати останню корову, підсвинка, треба було вхопити в кого в позику. Я вже всі людські плоти оббігала, всі межі, всі кропиви позрізувала, але аби я мала зубами гризти землю, аби я мала рити, як крот, нехай би, аби тільки було купити.

— Та що ти, жінко, дурне мелеш... Останню корову з-поміж дітей?..

— Ти, Петре, дай їй спокій. Вона жінка й серце у неї до дітей м'якше, чим у нас. Дітям, правда, треба коровки, молочка, але без землі вони погинуть, як воші на трупі... А без молока вони будуть якось глипіти. Як ти їм батько, то ти маєш своїм дітям дати землі. Хай буде стільки, щоб вони лише причикли на ній, але маєш дати. Бо без землі твоя дитина ніщо: вона так, як собака без газди, що її женуть від кожного порога. На панський хліб твоя дитина не піде: там вона пропаде. Заробітків нема. У нас є тільки гуральні,

а в них по десять п'яних „другів“¹⁾ та й лазні в містечках з двома лазнянниками, що воду черпають. Та й усі вони ходять з голими задами, а нігтями воші з голови вичісують. А як я здихав з голоду й нагріб тобі цими покорченими пальцями півтора морга, то ти маєш так само здихати з голоду й напорпати своїм дітям. Бо то вже така наша хлопська прахтика, що плодиш дітей їм на біду, а собі на журу. Але як ти пускаєш їх у світ, то маєш дати кожному під паху по скибі землі, аби мали на чому виплодити своїх дітей та й на чому самі поздихати.

— Нема чого хлопіві нині триматися землі. Це ж чиста холера. Дивіться, тату, на що наші газдівства зійшли. Всі ми драбами²⁾ стали. Всі до одного. Чим рік, тим гірше. Ще за моєї пам'яті були сякі-такі ґазди на селі... А тепер що? Як прийде весна, всі з голоду здихають. Ні, треба нашому братові іншої прахтики шукати. Бо як ви робите ціле літо, то ви тільки й думаєте, як би те, що ще не вродилося, віднести в місто й продати. А ви не маєте права думати, що будете сами та й ваші діти їсти, бо вас деруть з усіх боків. Хіба, аби панів яка холера забрала та й аби всі землі забрали хлопи, тоді, може, було б легше. А так краще йти світ за очі, чим паршивіти тут на моргові.

— Яка там мара панів забере?—зідхав батько.

¹⁾ Бродяг.

²⁾ Бідолахами.

— Їх не так легко „здзембелуєш“¹⁾.

— Те ще, тату, побачимо. Он, кажуть, на
Україні...

— Тихше, Петре,—впоминала жінка,—а то ще
яка біда почує.

— Та що... Нехай. Терпцю вже не стає..

Жінка підійшла до вікна, виглянула на двір.

— А там Аннуня вже корову пригнала. Чи не
буде вночі дощу, бо якісь хмари пролітають?..—
говорила.

Взяла дійницю з лави й пішла на двір.

Петро сидів мовчки біля стола з опущеною голо-
вою. Щось хотіло вирватися в нього з грудей, а він
не знав, чи закусити зуби й тримати в собі, чи
випустити. Непривітлива хатня темрява робила
думки ще чорнішими, викликала якусь боязнь,
якесь нестримне тремтіння.

Петро струснув головою, зірвався на рівні ноги
й пішов до печі. Найшов сірника, засвітив невеличку
лямпу й поставив її на примурку біля печі.

На голому припічку лежав дволітній хлопчина
лицем ниць, із розплющеного рота текла слина.
Петро взяв жінчину стару спенцерину, склав і
підсунув дитині під голову. На серці зробилося
відрадноше. Мимоволі зародилася думка, який цей
язичок світла маленький, а яку силу темноти по-
боров... Хто його знає, може, й наша справа візьме
так верх.

¹⁾ Загнуздаєш.

— Я маю вам, тату, щось сказати,—заговорив раптом, немов перемагав себе.

— А що там? Може знову яка напасть?

Петро підійшов до дверей і зачинив.

— Тільки ви, тату, нікому ні півслова.

Батько дивився переляканими очима.

Був певний, що вже якась нова біда.

— Що таке?—питав напошепки.

— Як ви гадаєте, тут у нас є організація на панів?

— На панів?..

— На панів... Така, аби вибити всіх і забрати землю... Так як на Україні...

— Ніби такі більшовники?

— Ніби такі...

— Хто його знає... Поки хлопське візьме верх, то пани нам добре намнуть боки...

Мовчанка.

— Ну, та й що?—питав шепотом батько.

— Та нічого. Сьогодні збираються на борсукових ямах о десятій годині. Має бути якийсь чужий чоловік... Загадували й мені прийти.

— А ти що?..

— Та піду... Але я тільки вам кажу, аби ви знали, бо всяко може бути. Тільки Марії—ні півслова.

Немов плиту викотив і втомився. Сів біля стола й замовк. В хаті було тихо. Батькові очі впали на круглі латки на колінах, що з-під них вирізувались кості, мов патики...

По хвилі:

— А я сказав би тобі щось, Петре, тільки аби ти не гнівався.

— Що, кажіть.

— Знаєш, ще тоді, як мене вибирали виборцем і як я ходив голосувати в місто й пани пхали нам п'ятки в руки, а жандарми—кольби¹⁾ під бік, то вже тоді думав я собі, що колись мусить зайти якась пошесть чи холера на тих панів. Тільки нам, хлопам, так тяжко взятися до цього, бо пани так спонівірали²⁾ бідний нарід, що за п'ятку він готов рідного батька продати. І я цього боюся... От, кажуть, що в Струкові заарештували п'ятнадцять парубків, та й у Погребному арештували, та й чув я, як у газетах пишуть, що від нашого хлопа тріщать мури в криміналах. Якби ти був ще парубком, або якби ти казав мені, що сьогодні збираються всі хлопи робити кінець, що вже буде або-або, то я не тримав би тебе й сказав би: йди в добру годину. Але ти кажеш, що йдеш тільки на раду,—а я цього боюсь. Бо я знаю, як я раз звірився перед найліпшим товаришем, що на другий день піду на вибори в п'ять годин ранку, аби мене по дорозі не ловили панські посіпаки й не відбирали картки, і ніхто більше не знав. А мене ранком побережники перехопили під дубиною й такої парні всипали, що я тиждень відлежав. Від того часу я вже нікому не вірю.

¹⁾ Приклади.

²⁾ Звели на ніщо.

Батько замовк і дивився в землю. Ціла навала чорних споминів з тих років, коли він ще був рухливим і відомим в громадському житті, хлинула на нього, мов з холодної печери. Він це вже пережив, витерпів і тепер відходить, мов огарок, нікому не потрібний.

А син не його вдачі, він благий¹⁾, але хрунем²⁾ він не буде... Андрійв син? Ні, ніколи!

Потім він говорив далі:

— А в тебе й жінка й трое дітей, і я на твоїй шиї... Як що сталось би, то погинемо, як миші в слоту.

— А що ж, не йти?..—сперечався син.

— Не можна... А коли б ще що сталося, на мене підозріння, Юда, та й годі.

— Піти-то мусиш,—погоджувався батько.—Коли загадували, то від хати мусить хтось бути. Знаєш що?.. Я піду. Я вислухаю там все й розкажу тобі по правді. Андрія Ковальчука знають... А ти будь дома. Візьми собі свідка-до хати та й лягай і кажи, що тебе коле в боці. А мені все одно, чи який рік пересидіти ще на цій лаві, або на призьбі, чи в криміналі. А як прийде вже або-або, то підеш ти, а я лишуся в хаті, бо мої руки вже зовсім не годяться.

Рипнули двері. Батько замовк. Війшла Марія з дійницею, а за нею дівчина.

1) М'якої вдачі.

2) Зрадником, перевертнем.

Старий повернувся до вікна, вдавав байдужого, а син вийшов до сіней і напотемки немов чогось шукав.

Жінка процідила молоко, накидала у велику миску обідняшої кулеші¹⁾, налляла свіжого молока й кликала вечеряти... Будила хлопчину, але він спав, мов камінь.

Вечеряли мовчки, тільки часом дерев'яна ложка вдарила об край миски. А батько за думками не бачив миски. То ткне ложку не туди, то рука повисне в половині дороги до вуст, труситься й хляпає молоком по столі.

— Дуже ви, тату, вже спати хочете,—говорила молодиця.

— Ні, дочко, я виспався на призьбі. Я думаю, що буду вночі робити, бо знаю, що не засну.

А син тільки глипнув на батька й опустив очі в миску. Як скінчили вечеряти й як Марія збрала ложки, щоб помити, вийшла сусіда.

— Добрий вечір... Ой, бачу, що даром прийшла.

— А що таке?—питала Марія.

— Думала, що у вас топиться й хотіла просити теплої води на розчину.

— Ходіть ближче, сідайте, чого в порозі стали?

— Гірке наше сидіння. Десь той час так скоро втікає, що й сама не знаєш, за що хапатися. А я чула, Петре, що ви в дворі молотите?

— Та молочу вже тиждень.

¹⁾ Мамалиги.

— Хоче й мій Іван піти... Молотив між людьми й більше нема. Нехай іде... Добре щонебудь заробити, хоч на сіль та нафту.

— Про мене, хай іде.. Панських стогів вистарчить.

В той час батько вдягнув драного сіряка й узяв шапку.

— А ви куди, тату?—питала здивована невістка.

— Як би в мене були гроші, пішов би в коршму посидіти, з людьми побалакати,—казав посміхаючись.

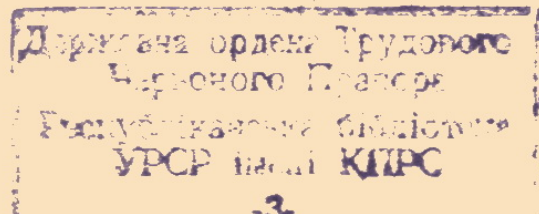
— Колись ходив у читальню. Тепер пани замкнули: не треба хлопів. Куди ж? Тільки в коршму. Але грошей у мене нема, то я поїду трохи з кониною на ніч. Цілий день вистоялась у стайні... Хай трохи з росою похрупає. Все одно спати не хочеться. Весь день вихірівся на призьбі.

— Ви, нанашку¹⁾, певно, у панські конюшини, що в стогах на полі. Там можна добре попасти,—жартувала сусіда.

— Е, ні! Мої кості вже порохняві на економські бучки. Знайдемо й без цього.

Пішов на двір. Як сінні двері рипнули за батьком, Петро схопився, пустився до порога, але перед самими дверима станув, потім повернувся до печі, шукав сірників на примурку й закурював. А потім пішов до ліжка, сів і почав скидати з ніг капці.

¹⁾ Хресний батьку.

Андрій їхав селом...

Село збиралося на сон. В деяких хатах кліпали востаннє дрібні світляні очі й тухли. А де-не-де між деревами й плотами блимали ще вогники, мов світляки в лісі.

— Та й чи подумав би хто,—міркував старий, —що під тими перебакереними, тихими стріхами стільки муки зібралось? І як той хлоп все це на своїх плечах виносить? Ні, колись мусить бути край... Або, або...

З панського двору загомонила труба нічного сторожа. Вона так різко й несподівано вдарила старого по вухах, що він аж здригнувся.

— Тьфу на тебе, щоб ти здох... Як заводить. І вночі нема йому спокою, тільки вие, мов собака, на бідне село.

От така крихта білих стін там на горбі, така, що селові на один нюх, та й здавила ціле село за горло й не дає хвилини попусту.

Нема „рихту“¹⁾ на світі. Колись розбійники жили по горах і лісах, і жандарми полювали на них, як на вовків. А тепер сидять собі по дворах, і нема на них права. А труба не втихала, термосила селом, не давала заснути похиленням стріхам.

На полі тягло холодним вітром. Старий віддихнув. А поле було пусте, нахмарене. Хоч би тобі тінь чоловіка...

¹⁾ Правди.

Андрій вибирав такі місця, де найменше сподівався когонебудь зустрінути. Їхав впоперек через посіви.

— Калічу тебе, стебло людське,—думав Андрій,—але мене ціле життя калічуть, і я мовчу. Будь і ти вибачне, бо не з примхи бреду в темну ніч. А, може, з цього твого болю й мого блукання буде хлопам гарний політок?..

Міркував, що ще рано, що треба підіждати. В долині над потоком зліз, спутав коняку й пустив. Сам скулився під межею, захвав голову в сірячину, а хрупання коня нагадало йому ті часи, коли вибирався з хлопцями на ніч. Попадало тоді панським конюшинам

Щось зашелестіло. Андрій висунув голову з сіряка, оглянувся довкола. Було пусто, темно. Це вітер на межі грався сухим бур'яном.

А темрява немов підступала все ближче, немов зсувала чорні стіни до його. Робилося тісно, важко, щось ловило за очі й горішні повіки осувалися вниз. Андрій підіймав їх з великим напруженням, немов боровся з кимсь невидимим, що хотів повалити його тут під межею й протримати до ранку.

— А може?..—промайнула думка.—Може б лягти й заснути до ранку, а потім...—А що скажеш синові? Будеш брехати? От стариган, сажень до гробу, а на брехню пускається... Ей, старигане-старигане!..—сам себе ганьбив.

А хрупання коняки робилося все тихше, все далше.

Аж ось здалеку прикотився через темні поля якийсь шум... Кожної хвилини робився голосніший. У п'ятмі, далеко між деревами блиснули світла. Вони пливли скоро, зливалися в золоту річку й щезли в лісі.

— Еге, вже „парсонка“¹⁾ пішла, вже пів до десятої... Пора, діду, збиратися,—говорив сам до себе.

Відшукав коня, розпутував, приговорював півголосом, мов до людини:

— Тебе, Лисаку, добре тут попасти б цілу ніч. Та де, коли дід рихтується кудись, не дає тобі спокою, не може дати.

Ніч має своє право: людям сон, а вовкам воля. Але що зробиш, як настав такий час, що людям вже поночі спати не можна? Запалили цісарі з панами світ з усіх чотирьох кінців, хочуть викурити нас, як борсуків з ями. А ми не хочемо датися й скачемо стрім головою в огонь. Або проб'ємося, або поздихаємо.

Сів на коня, вдарив мотузком по боках. Кінь тюпав через загони, наближався до темної лісової стіни, що стояла чорна, пасмуриста, мов тюрма. А в лісі їхав повільно, пробирався поміж корчі.

— Стій, хто їде?—півголосом, але рішуче питав хтось.

Андрій задержав коня, оглянувся, але нікого не бачив.

¹⁾ Особовий поїзд.

— Хто?—питаю.

Голос був якийсь знайомий, але дід не міг пригадати, чий саме.

— Та свій,—говорив з докором.

— Хто свій?..

— Ковальчук,—прошепотів тихіше.

— Петро?

— Хіба не бачиш, що не Петро.

З-поміж корчів вилізла якась фігура з шапкою, насуненою на очі.

— А ви, діду, чого?—питав здивовано.

— Петро захворів, не міг.

— Не міг, то не міг, а вам чого?

Андрієві робилось образливо.. Він уже до нічого, нікому непотрібний. Прийшли молоді й сами роблять свою роботу.. А ти не мішайся.

Говорив немов побіджений:

— Та щоб перед людьми сорому не було. Коли загадували, щоб вийти, то мусів хтось від хати бути.

— Було б ще Марію виправити,—сердився невідомий.

— А ти, парубче, чи хто ти такий, не сварися, бо я тобі не Марія... Ти ще без штанів бігав, як я мав з людьми різні справи та й вмів тримати язика за зубами. Ти ж мене знаєш...

— Знати, то знаю,—говорив невідомий лагідніше,—але ви своє відбули й вам тепер на печі лежати, а не поночі швендятись.

— А ти, парубче, хочеш прогнати мене як дитину, що пхається, куди не слід. Хочеш мені на стару голову кинути сором до гробової дошки?

— Та як хочете, то йдіть... Поверніть наліво, ще яких двісті кроків. Тільки, діду, у нас такий параграф, що ви нікого не знаєте й вас ніхто, якщо до чого.

— Я таки й не знаю... Диви, говорю й не знаю з ким, та й не хочу знати.

Дід рушив далі.

Позад його ще хтось надійшов, а потім ще хтось з боку. Пускав їх наперед, а сам їхав за ними.

Вище борсукових ям був невеличкий горбок... Там збиралися. Лежали, сиділи на землі під деревами, дехто стояв, а дехто сновигав поміж деревами. Були й на конях. Всі мовчали... Було темно, і старий не міг нікого впізнати. Не підступав ближче, щоб знову не допитували.

Зліз з коня й не знав, чи прив'язати його до дерева, чи спутаги й пустити пасти. Рішився на перше. Потім присів під деревом, чекав, аж хтось підійшов й говорив пошепки, аби сходилися в гурт.

Під деревом стояло два чоловіка, а решта обступила їх довкола.

— Може, почнемо?—питав незнайомий голос.

— Можна,—відповіло декілька.

— Товариші, поки почне говорити чужий товариш, що приїхав до нас здалеку, я хотів би сказати декілька слів.

Андрій насторожив вуха. Стояв крайнім і через голови не бачив майже бесідника, але пізнав його по голосі.

— Це Когутів Василь, що ще до війни організував січі, був потім на війні, а тепер бив бриндю, як усі інші.

— Між нами, може, є дехто, що перший раз, і не знає, чого ми зійшлися, чого ми хочемо. Хоча мені здається, що про це багато й говорить не треба, бо кожний з нас сам добре відчуває це. Тільки в тому біда, що досі ми сиділи в себе на лаві чи на печі й ховали цього червяка у своєму серці, а тепер ми вже більше не хочемо його ховати й хочемо спільними силами вирвати не тільки із себе, але й з серця всього бідного селянства.

Я хочу говорити до вас, як до братів, як до товаришів. Я сам думав роками, не одну ніч не спав, висох на скипку¹⁾ та й не міг сам знайти ради. А тепер я маю радитись вас усіх, бо ви мене знаєте, а я вас, та й однакові ми багачі, що від різдва починаємо щодня тугіше стягати очкурі²⁾ на животі. Порадьте мені, товариші любі, що мені робити?

У мене є п'ять хлопців і я не знаю, як їм раду дати. Чи мені їх годувати на панських жовнірів, аби їх пани погнали в окопи й порізали, як баранів, або аби вернули колись додому каліками, як

1) Тріску.

2) Шнур, що стягає штани.

порубані пеньки; чи віддати мені їх у формалі, аби кожному підпанкові заглядали в очі, мов собаки, та й аби лизали їм руки, як котрий копне або вперіщить палицею; чи мені пустити їх попід чужі плоти з торбами ще замолоду,—скажіть люди добрі, бо я зовсім дурний, бо мені щось памороки забило й я не знаю, що мені з ними діяти? Є в мене, як сами знаєте, два морги й хата з двома вікнами та й корова, що їй вже двадцятий рік, та й три курки в моєї газдині.

Хотів би я своїх хлопців колись зробити газдами, та не знаю, як поділити між ними ці достатки. Бо як дам двом, то трьом не стане, а дам усім, то нікому нічого не буде, а вбити їх я не маю ні сили, ні права, а вони хочуть їсти, та й попри них ще я з жінкою...

Бесідник замовк на хвилину.

— От, бачите, який я рахунок вам задав. Але ви міркуєте собі десь у голові:

— Який ти, Василю, премудрий. Ніби ми не можемо тобі такого самого завдати, і я, і я, і десятий, і сотий? Можемо...

Правда, що так скажете? А я маю вас питати: А де ж ділася земля, що хлоп не має з чого шматка хліба добути?—Чи її хто вкрав, чи вона скорчилась від старости,—що сталося, що ми жиємо на землі, порпаємося весь вік у землі й не маємо землі?...

Земля, товариші, є, але вона панська, є ліси, але вони панські й скарбові, є ріки, але вони пан-

ські й скарбові, а в хлопа тільки мозіль. Із цього мозіля він не може вижити, бо з його першу пайку бере пан, а ми тільки останнім мусимо концентуватися¹⁾). А рада є тільки одна... Треба, аби пани віддали нам землю, що її заграбували від наших дідів, аби не фаринили нею, бо земля має для всіх хліб родити та й всі мають його їсти.

Але як ми підемо до панів, поклонимося низенько та й скажемо це, то вони будуть ходити по м'яких килимах у світлицях та й будуть говорити:

— Як ви, хлопи, подуріли, то вас всіх треба послати до піярів²⁾). А як ви при здоровому розумі таке говорите, то треба покликати жандармів, аби вас закували та й погнали в кримінал.

Є один рятунок. . Треба їх заставити, аби віддали землю.

Або земля біднякові, або смерть...

От чого ми зібралися...

Останні слова промовив різкіше.

Андрій слухав і йому здавалося, що це говорить не хтось інший, що це він сам. Якась невидима рука вигортає ці слова з самого дна його накипілого серця й розкидає їх тут поміж людей в темному лісі. Вони вже давно зародилися в нього, ще як він був повний сили й енергії, як його кості трималися ще ціпко разом і рухались так плавно, як колеса в новому возі.

¹⁾ Вдоволятися.

²⁾ Психіатричної лікарні.

Але він не міг виляти їх, не міг передати чужим вухам, щоб сколихнути довкола себе зневіру та безсилля. Вони немов мусили лежати каменюкою в серці й гнути його все нижче й нижче. А тепер вони вилетіли, як ті птахи з вирію, і несуть надію, розбурхують кров.

— Це ти, Василю, мої слова вигортаєш,—хотів крикнути Андрій.

— Мої рідні, що я їх у своїх грудях виносив, викохав. Ех, коли б так дужчі руки, він перший би...

Якийсь шум, тупіт...

Всі насторожились.

— Тікайте! жандарми!—кидає хтось, що влетів задиханий в гурт.

Як купка горобців, що на вулиці дзюбає розсипане зерно, зривається нагло, коли впаде між них камінь з руки збиточного хлопця, так розкопився гурт на всі сторони.

Андрій кинувся до коня, відв'язував дрижачими руками. З гурту вже нікого не було, як видряпався на коня й почвалав у глибину лісу.

Позаду лунали накликування, десь впав вистріл.. А він прав коня по боках і гнав наосліп.

Виїхав на стежку. Перед ним втікав хтось, шкутульгав, як загвозджена коняка. Як Андрій минав його, той зловився рукою коневі за гриву й благав:

— Андрію, рятуйте... Не можу... Пробив ногу.

— Василю, це ви?

— Я, Андрію... Як зловлять, пропаду...

Андрія мов обухом вдарив. Йому здавалося, що з розпачливих Василевих очей простягаються до його руки п'ятерьох дітей, такі сухі, порепані, жилаві, й благають: рятуйте батька...

Він немов безвільно, немов, як колись при війську, з приказу зсунувся з коня, зловив за ногу Василя, викинув на коня й вдарив з усієї сили по клубі кулаком. Кінь ринувся й погнав.

Хвилину стояв Андрій нерішуче, немов хотів сісти на тому місці й дождати долі. Він що лише тепер освідомив собі своє безвихідне становище. Але в ту мить інстинктивно завернув зі стежки й кинувся між дерева. Ноги дрижали, задуха розпирала легені, тамувала віддих. Добував рештки сил. Біг поміж найгустіші корчі, щоби сховатися. Раптом не стало під ногами ґрунту, і він полетів униз. Впав на щось м'яке... Мацає довкола, оглядається. Чує—під ним купа листя, трухляве ломаччя, по боках вогкуваті стіни.

Зрозумів, що це певно одна з ям, яких багато в лісі ще з воєнних часів. Намацав внизу заглиблення, над яким звисало густо коріння, заліз у самісінький куток, закріпив отвір листями й припав напів живий.

А лісом йшов гомін, лунали рідко стріли. Чекав...

Був певний, що ось-ось міцна рука зловить його за обшивку й витягне з ями, мов червяка з дірки, й будуть місити ногами й кольбами ломити старі кості. А він буде їм казати:

— Прошу вас, панове жандарми, не ведіть мене до криміналу, бо я порядний газда й ні одної години не був в арешті. Як маю здихати за панські збитки, то хай здохну тут, бо я газда, та й мені треба на ґрунті вмирати.

Він всі десять пальців вп'ялив глибоко в землю й зціпив їх, немов боявся, щоб його від неї не одірвали.

А з глибини землі тихою річкою вливався в його руки холод, не той, що від його дрижать усі кості. Це був такий, що розливав спокій, що втихомирював розбурхані нерви, що впливав так, як холодна пов'язка на розболілу голову. Вертала рівновага, розгублені, сполохані думки вертали в гурт і уклалися так спокійно, як перелякані злою собакою вівці, коли вона відбігла вже далеко. Почув, що земля говорить до нього. Немов би стара мати встала з гробу, поклала холодні руки на його гаряче чоло й виливає струмок тихих, розумних слів,—так вона говорила:

— Притулися до мене, Андрійку, добре, не бійся... Ми старі знайомі... Як ти тільки зсунувся з маминого подолка, я вже тоді брала тебе на свої руки. А як ти хлопчиною лежав горілиць на толоці, як летів думками за тими біленькими баранчиками, що по небі снувалися, й думав, як би дістатися до них,—пам'ятаєш?

А я тримала тоді свою руку тобі під головою й була певна, що ти ще прийдеш до мене, що склониш свою голову на мої руки, але вже не

таку кучеряву, не таку буйну. Я знаю, що ти все любив мене, що тобі не було життя без мене, що ти любив мене, як рідну маму. Я знаю, що ти ніколи не відступав від мене, пильнував і вдень, і вночі. А я годувала тебе своїми грудьми. Але як тобі мало до рота попадало, як ти не раз і не два був голоден,—не моя вина, бо дужчі виривали тобі з губ мої груди. Я чула не раз, як ти пищав, немов мале поросся, як йому друге вирве мамину цицьку, але ти не вмів відвоювати, лиш заводив.

А тепер ти знову прийшов до мене, а твоє серце повне скарг і болю, що то ти його прибирав за ціле життя. Тепер нема вже для тебе білих баранчиків, тільки навислі хмари котяться темною валкою, й старі кості трясуться від немочі.

Тепер, може б, ти й хотів відвоювати своє місце, але твої сили, мов павутиння. Летить нитка, а зв'язати нею не зв'яжеш. Як у батіг тріснув, так все пропало: і життя, і сила—все. А тепер ти лягай так, як мамі на подолок, і спи спокійно, бо моя рука на тобі й ніхто не має до тебе права.

Витягнув задеревілу руку й потирав нею чоло. Не міг збагнути, що це робиться. Чи це його сон бере й йому таке плутається в голові, чи це вернуло його марно втрачене життя й згадує колишні хвили й скаржиться, що розсипалося так, як осінній лист, спражений морозом.

Було бажання заснути раз на все у цьому далекому, тихому кутку, де пахло сирою землею і прілим листом.

А в лісі ганявся хтось, було чути десь недалеко кроки, але Андрієві байдуже. Він був такий спокійний, немов би лежав коло маминої пазухи.

Минула година, дві...

Холод сирій землі добирався щораз глибше. Андрій розгорнув листя й виглянув. Високо над деревами мерехтіли золоті цятки... Випогодилось... В лісі було тихо.

Не важився ще вилізти. Лісовий сум, окутаний плахтою ночі, лякав його. Минув ще деякий час.

Довкола спокій, мертво...

Виліз обережно з кутка, станув, випрямився, хруснули кості. Пробирав видряпатись з ями. Ловився за коріння, опирав носами капців об стіни... Оглядався, наслухував—нічого підозрілого не було. Виліз, сів у корчах, притаївся. Чи не хрусне де сухе ломаччя під ногою, чи не висунеться де ворожа постать?—не було нікого...

Потихеньки, навшпиньках став пробиратись від дерева до дерева.

Ставав знову під стовбурами, оглядався, наслухував. Ішов так обережно, немов би десь спала мала дитина, а він боїться розбудити її. Пробирався знайомими місцями. Хотів вийти з другого боку села, щоб через городи дібратися додому. Майже на краю лісу тріснув десь сухий патик, немов щось зашелестіло. Завмер, затаїв у собі віддих. Стояв добру хвилину. Нічого більше не чути. Може де заець...

Андрій вийшов на край лісу, переліз через межовий окіп і пірнув у простір одкритих, темних піль, мов кинений камінь в широке плесо.

В міру того, як приближувався додому, опановував його неспокій.

Хто знає?.. Може, там чекають жандарми на його? Може, сина забрали й повели? Підкрадався обережно, як злодій до чужої комори. На подвір'ю тихо... Зайшов з боку під вікно... В хаті темно, спокійно. Підслухував. Чув виразно, як син хропів у хаті. Відлягло від серця. Пішов до стайні... Лисак стояв прив'язаний до жолоба, перебирав недоїдки. Погладив напотемки коня по спині.

— Газда Василь, не кинув скотини так собі.

Набрав з кутка конюшини, підкинув коневі...

— Ти, небого, змахався сьогодні, підкріпись,— бурмотів до коня.

Пустився до дверей,—вернувся. Пощо будити?—думав... Ляжу тут, до ранку недалеко. Розгріб конюшину й, як стояв, ліг, мов на м'яку подушку. Хотів повернутися до стіни, щоб заснути...

Відчиняються двері, блиснула маленька ліхтарня—на порозі стояв жандарм...

Андрій сидів у комірці. Вікна не було, тільки маленький проріз над дверима з двома залізними прутами впоперек.

Жандармський допит ішов цілий день з усіма „переконуючими“ фізичними засобами, але наслідків не було... Всі „засоби“ падали, немов на глину.

Андрій мовчав, ніби йому мову відняло. Він не знав, чи арештували ще кого, й що говорити, а звірськість жандармів довела його до тої межі, коли самотнім бажанням людини, це—щоб її скоріше вбили.

І він мовчав, не відповідав навіть, коли питали, яке його прізвище.

На другий день ввійшов знову жандарм. Він посміхався й приніс білу, блискучу пляшку з горілкою й булку. Поклав це все в кутку, бо ні стола, ні стільця не було, і вийшов. Як зачинились двері, Андрій хотів у першій хвилині кинутись на пляшку й випити все до каплі, хотів впитися до безтями, аби забути і біль і ганьбу.

Але вмить перемиг себе. Відійшов у кут, сперся об стіну й дивився в проріз, звідки бігла смуга світла. Стояв мов божевільний, з широко відкритими очима й ротом, у якому засохла слина від спраги й голоду.

Що його катували на допиті, це тільки боліло, а те, що його хочуть купити за пляшку горілки, паморочило розум. Поволі осунувся на підлогу, поклав голову на колінах, обхопив її обома руками, бо боявся, що розскочиться в тріски. Як через деякий час пізніше жандарм знову заглянув у комірку, пляшка й булка стояли нерухані, а Андрій сидів скорчений в кутку.

На заклик жандарма він не рушився, й жандарм не знав, чи він спить, чи він не хоче відзиватися.

— Той хлоп, як глина. Міси його, а він не чує. Може, він збожеволів? Не може бути, щоб такий старий, здохлий і так затявся. Горілки ані не рушив. Як хлоп на горілку не знакомився, то воно щось не тее. Ще, чого доброго, щоб не здохнув...

Так говорив жандарм, що допитував Андрія, комендантові...

— Чорт з ним. Здохне, то здохне...

— А, може б, його відправити... Нехай там з ним роблять, що хочуть.

— Ви вже втратили надію дізнатися від його?

— Боюся, щоб в руках не здох. Там кості ледве тримаються.

— То беріть підводу й везіть.

Як прийшов жандарм і сказав виходити, Андрій розгубився, не вірив, думав, що його ведуть на нову катівню. Встав, тремтів на цілому тілі, а зуби сікли, мов підчас пропасниці.

Через відчинені двері вливалася ціла ріка світла разом з цвіріньканням горобців і лаєм сільських собак. Вона ловила блискучими руками в свої обійми й тягнула всією силою надвір. А, може... може, пускають на волю?—шепнула раптом думка, що вироста так несподівано, як блиск грому.— Але, як побачив у жандарма ланцюжки в руці виходив похилений, згорблений.

Надворі погідний день вдарив його в обличчя блиском. Мусив прищурити очі.

А село стояло усміхнене, з-за плотів підглядали білі хати невеличкими вікнами, десь на вулиці кричала качка проразливо, немов би на ціле село вона була одна газдиня.

Нічого в селі не змінилося, все йшло своїм звичайним ладом, тільки він... Щось вколело під самим серцем. Мусив придавити рукою...

Перед фірткою підвода... Сидження з в'язки соломи, накрите рядниною. Як Андрій виліз на воза, жандарм закував йому руки, а потім залишив гвера¹⁾ на возі й побіг до кімнати.

— Кого ще арештували?—запитав, як жандарм щез у сінях.

— Нікого,—кинув підводчик через плече, обертаючись.—А дуже вас били?

— Щоб їх так господь побив!

Андрій випрямився й оглянувся довкола. Подвір'я й вулиця були пусті. Люди, мабуть, умисне поховались, аби не пекти його своїми поглядами. Але він був певний, що вони дивляться, тільки поховались за плотами, за дверми і він не може їх бачити.

Жандарм вийшов поквапно. Йшов червоний, джигорний, мов півень. В руках ніс якийсь клунок й кинув Андрієві на коліна.

— Син приніс учора,—буркнув.

Андрій мацнув одною рукою, розмотав. Була чиста сорочка, штани й шмат хліба. Хотів приту-

¹⁾ Гвинтівку.

лити до вуст і цілувати. Це ж частина його дома, від його дитини. Вона пахла чимсь вільним, рідним. З цього клунка переливалося якесь тепло на його старече серце й заставляло битись живіше й більше бадьоро.

— А все-таки не відцурались мене,—думав.

Був переконаний, що й село не ганьбить його, бо він не вкрав і не вбив нікого. З трудом відломив шматок хліба й гриз зі смаком, бо це не арештантський, це від його дітей.

А підвода котилася поміж плотами, що тісно стиснули запорошену вулицю. Плоти, хати, дерева втікали назад, лишалися, немов злякалися жандарма. А потім село одірвалося від них, присіло на шляху, мов утомлений мандрівник, а перед ними розстелило поле свою плахту сорокату від дрібних різнокольорових латок.

Як під'їхали до міста, Андрієві здавалося, що високі дома дряпаються один другому на плечі, аби вже здалека побачити, чи везуть його.

Які вони цікаві на хлопську біду. Роззявили тисячі ротів, щоби проковтнути його старі кістки.

От так вони нас проковтують, оці панські міста, день-в-день і все стоять з одкритою пелькою голодні, ненаситні,—міркував.

В місті на обох боках вулиці проходились виряджені люди, сміялись білі, як папірчик, пані й грубі, животасті пани, а дома стояли вишику-

вані й причепурені, як вояки на параді. Вулиці чисті, великі вікна блищать, набиті всяким добром.

Все втішне, шумне, багате.

Йому пригадався голод на селі, згадав себе в драній сірячині з ланцюжками на руках. Чому воно так? Що він зробив? Пішов у ліс послухати ради?

Ці думки пронизували його гострими ножами... Перед ними гнали вулицею стадо корів, телят і волів. Вони йшли запорошені, розбігались на боки, але погоничі зганяли їх батогами до купи.

Ця різнокольорова, рухлива валка мала одну спільну прикмету—опущені вниз голови з мутними очима.

І тепер Андрій немов зрозумів, чому воно так...

Це велике, пишне місто, де сміється й прогулюється стільки панів, могло вирости й жити тільки чужою кривдою.

Андрій затулив очі... Не хотів дивитися, не міг дивитися.

Широкі поля, що він ними їхав, глаїли¹⁾ його біль, а місто вбивало йому терня в серце.

Як підвода задержалась перед високим муром з малою, але добре кованою фірткою, жандарм розкував йому руки, зіскочив з воза й казав йому злізти. Зсунувся з воза, але зразу не міг устояти на ногах, бо потерпли. Мусів обіруч триматися

¹⁾ Заспокоювали.

полудрабка. А потім взяв клунок, сказав погоничеві: „бувайте“, й пішов наперед жандарма до фіртки.

Жандарм постукав, хтось виглянув через квартиру, а потім фіртка відчинилася і Андрій побачив перший тюремний будинок, обсаджений деревами з квітниками напереді, а до нього вела кам'яна стежка.

— Привів вам ще одного бандита,—говорив жандарм до тюремщиків.

— Це старе доробало, він також бандит?—питали, кепкуючи...

А Андрій понурив голову, прикусив губи й мовчки ледве волік ногами. Йшов по кам'яній стежці, а кожний крок гупав його, мов довбнею в тім'я. Міркував: скільки це таких, як він, пройшло цією кам'яною стежкою, а вона рівна і гладка й нічого по ній не пізнати.

Скільки болю, скільки розпуки впало на її сіре обличчя, а вона закусил зуби, замкнула рота й мовчить так само, як він, бо й багато через нього прокотилося горя, як по цій стежці.

— Десь, певно, на тебе хлопи каміння лупали, десь, певно, хлопи тебе мурували й ти полюбила їх, бануєш за ними й ведеш їх, мов скот на ковбан, у ці кримінальські мури. Але хлопи тебе мурували, можуть і розбити... Пам'ятай собі!—грозив...

Зайшли в перший будинок у канцелярію. Жандарм передав папери, полагодив формальності й вийшов. А тюремщик обшукав Андрія, а потім вивів з канцелярії й казав йти за ним.

— Цей перший будинок це для панів, тому такий прибраний,—говорила думка.

Підійшли до другого муру, знову з залізною фірткою, що з скрипом відчинилася перед ними й проковтнула. Опинився на справжньому тюремному подвір'ї.

Внизу був камінь, а на ньому високі довгі сірі муровані скрині з безліччю чорних загратованих вікон. За тими ґратами у тьмі білили де-не-де якісь ясніші плями.

— А це вже для хлопів,—міркував.

Увійшли в довгий, півтемний коридор, що низьким склепінням, ніби коліном, надавлював на груди, а кожний крок відзивався далеким, лунким гомоном. По кам'яних сходах пішли наверх. Скрізь залізо й колодки завбільшки пів людської голови.

— От де залізо, — думав Андрій, — тому ми їздимо на селі без обручів на колесах.

Станули перед брамою із залізних прутів. Тюремщик вдарив ключем по ґраті й різкий гомін сколихнув пустку. Звідкись доходив невиразний шум, але грубелезні мури придушували його своєю вагою. З камери вийшов ключник, одчинив браму.

— В сорок п'яту—гукнув тюремщик і вернувся.

Зачинилася за Андрієм ця третя брама. Чомусь пригадалися йому ті часи, коли баба оповідала йому, малому, казки про якісь брами, що одкривалися сами, а зачинялись за людиною навіки. Це були страшні брами, що йому ночами снились.

А тепер на яві закриваються за ним теж брами. Чи відчиняться вони, чи може будуть такі непроходимі, як в казці?

Здавалося, що попав в підземелля, де по обох боках німіють чорні входи гробниць.

Станули біля одних дверей. Ключник відчинив колодку, відсунув з гуком засуву, одкрив до половини двері й штовхнув Андрія до середини. А потім двері з тріском зачинились. Стояв біля порога, мов вкопаний. Перед ним—велика кімната. На двох вікнах на ґратах гасло проміння заходящого сонця. А в кімнаті кишіло від народу, як від червяків на гнилому м'ясі. На причах,¹⁾ на підлозі—всюди повно. На хвилину затих гамір. Очі всіх обернулись до старого. А він тремтів, стояв безпорадно й не знав, що йому робити.

— Чого це ви, батьку, стоїте під дверима?—питав молодик у міському вбранні.—Не бійтеся, тут всі такі самі розбійники, як ви.

Взяв діда за лікоть й потягнув у камеру.

— Ану, товариство, зробіть місце дідові!

Нарід заметушився. На підлозі порушились клунки, кожухи, сіряки.

— Куди це ви старого—на землю?—кричав хтось з гурту.—Давайте його на причу! Він на цементі задубіє.

— Ей, ти, кавалер!—гукав той сам до молодого сільського парубка.—В тебе кожух—злізай на підлогу! Скоріше, чуєш?

¹⁾ Нарі.

— Давайте сюди діда...

Зробили місце на краю причі.

Дід присів, притулив на колінах сорочку й штани, що передав син, опустив голову, а сльози вперто лізли до очей. Але він всією силою гамував їх, бо соромно було перед молодими.

Як стемніло в камері, до Андрія присівся той молодий в міському вбранні й говорив:

— Ви, діду, будьте обережні, що і з ким говорите. Тому рижому й тому в військовій блузі не маєте нічого говорити по-правді, бо це шпіони жандармські. А решта—свої люди й не потребуєте їх, боятися. А як вам що потрібно, то кажіть.

— Та мені нічого непотрібно, тільки, може б де води трохи. А то в мене порція хліба, що син передав, і не можу їсти: в роті геть засохло. Може розмочив би... Я два дні нічого в роті не мав.

Молодик пропав у гурті й через хвилину приніс кварту води й шматок ковбаси. Андрій поклав хліб і ковбасу на коліна й поволі пережовував їжу й запивав водою.

— А що це за такий годний¹⁾ хлопець?—питав сусіду.

— Це студент, заарештували за політику, а він тут політику робить... Таку тут школу відкрив, куди. Гадаєте боїться? Ні... як у своїй хаті.

— А він з яких?..—питав обережно.

— Та хлопськми син з Кривенького.

¹⁾ Добрий, чесний.

— Диви!—дивувався Андрій.

— Значить, з наших... А то хто його знає, з ким говориш... Годний хлопець...

А, як вечором всі полягали, Андрій дивився на шматок місячного неба, що всміхався за вікном, а думки не давали спокою.

Думав про Петра, про Лисака, про малого внука Василька—чи поклали його спати на припічку, чи на дідовому місці, думав—хто пішов на варту на ніч, бо на нього черга припадала; а потім затулював очі, хотів заснути. Але це йому не вдавалося, бо нові думки немов з усіх темних кутів налітали на нього хмарою, як чорний ворон восени на пареницю.

Чого це ці люди лежать покотом, мов поліна в лісі? Чого їх сюди зігнали? Аби вони були або злодії, або розбійники, але вони на таких не виглядають. Та хай би цей нарід не тратив тут марно часу на те, аби його тут воші гризли, хай би йшов працювати на хліб.

Вони не злодії, ні... Вони хліба хочуть. Дайте їм хліба, а вони будуть такими газдами, що раз. А як їм не дають хліба, то вони будуть скалити зуби, як ті вовки. Будуть рвати живцем м'ясо, бо голод не жартує. Та хай усі пани зробляться жандармами, хай всі свої дома перемінять у тюрми, хай зберуть усе залізо і всі ґрати з цілого світу, нічого не допоможе, бо голод дужчий і від жандармів і від тюрм і він повбиває і жандармів, по-розбиває тюрми, а тоді буде те, що робиться з

стадом овець, як кічня голодних вовків на них нападе.

І як це воно в світі, що одних тримають тут на цементі, на голих дошках, на голоді, за ґратами та мурами, а другі там собі гуляють, бавляться, сміються, п'ють і не в думці їм навіть, що тут робиться?

Хай собі...

А ця тут рана буде ятритися, буде гнити, поки не повалить цих ладів догори ногами.

Сусід, що лежав біля Андрія, також не міг заснути. Він зідхав раз-по-раз і обертався то на один, то на другий бік.

— Чого це ви, газдо, так зідхаєте?—спитав Андрій,—аби перебити думки, що не давали спокою.

— Чого зідхаю?—шептав сусід.

— Ой, газдику любий, якби ви знали мою біду! Та я тут від самої весни та сам не знаю за що. Лишив дома жінку й четверо дітей, а п'яте вже наставилось і не знаю, чи вони там ще живі, чи вигибли вже, як ті миші в слоту... Як вони дають собі там раду без мене? Та як я був дома й гарував від ранку до вечора, та й не могли на днину відпекатись біди. А тепер без мене то їм десь амінь.

Як вони обвеснувались, чи зібрали що, чи будуть мати на зиму хоч чим око запорошити,—хто його знає?..

— А до вас не приходять ніхто?

— Думаєте, що пускають?.. Де там... Не пускають нікого. Під слідством, не можна. За весь час приніс мені ключник три рази по хлібині... А хто передав, не знаю. Гадаєте, що я можу той хліб їсти? Він мені гірше каменя, бо як це з дому, то я знаю, що вони там тиждень пісним борщем контентувались, аби мені до криміналу буханя передати. Та й вже хочу, аби або здох і не знав, що є якийсь проклятий світ та й мучені люди на ньому, або хай би вже раз вирвався з цих проклятих мурів, щоб піти знову гарувати на тому гіркому газдівстві, бо аж сюди чую, як там голодні діти ревуть за мною й крають мені тут серце. А я не можу їм порадити ані за макове зерно.

— Іване, — сердився хтось на причі, — а перестаньте там отченаші шептати, бо, бігме, не можу через вас заснути.

Іван замовк, а Андрій повернувся знову до вікна.

Цей шматок ясного неба нагадував йому тихий вечір там дома, тому очі тягнулись до нього.

А через деякий час шматок неба немов спускався нижче, втискався в вузьке вікно, залазив до камери, лягав побіч Андрія, вкривав голубим покривалом й нашіптував щось до вуха, але Андрій не чув вже цього, бо втома поборола вперті думки й поклала важку руку на його очі.

Як Петро йшов у неділю з церкви, його на городах на стежці дігнав Василь.

— А як ваш старий, чули що?

— Нічого ще не знаю... Може, на цім тижні поїду до міста... Знаєте, не можу знайти собі місця. І вдень, і вночі стоїть мені тато перед очима та й ганьбить мене:

— Добре ти, синку, мене вирихтував на старість. Через твій дурний розум я в кримінальники пішов.

Бо треба було мені розповідати старому та й пускати його кудись поночі? Як він там згниє в криміналі, то це такий гріх на мою душу, що жадним способом його з себе не скину.

— А, знаєте, Петре, що я маю вам сказати,.. Та це не через вас, а через мене.

Чому через вас?..

— Бачите, ваш тато може був би втік тоді вночі на коні, а я його затримав. Треба було мені піти тоді босому. Все, аби на біду. Як я втівав, просадив ногу на якусь тріску. А ту якраз ваш старий доганяє мене... Я прошуся,—думаю, сяду з ним і якимось втечемо, бо я не міг вже далше бігти. А він висадив мене на коня, вдарив його, кінь побіг, а він сам остався. Я згаряча не розібрався, що сталося, аж як відїхав шмат, немов мене щось по голові вдарило: чого я старого лишив? Хотів вернутись, але де його напотемки в лісі шукати?..

Прийшлося далше втікати. Як я завів вашого коня в стайню, вернувся знову через городи, бо боявся йти вулицею. Сів у вербах біля криниці,

щоби помити ногу і зав'язати, і думаю собі: не піду додому, бо, може, там жандарми вже чекають на мене. Заліз я в корчі і сплю-неплю, чекаю, щоб до ранку. Над ранком вже чую—хтось іде. Я притаївся, дивлюся, але між деревами темно й не пізнати. Аж коли поминув верби й вийшов на вашу стежку, я догадався, що це ваш тато...

Мені аж на серці легше стало, що він виховався в лісі, що через мене не попався у біду. Хотів догнати його й подякувати, але й так, як коли б мені хтось сказав: нехай, ще хто побачить. Не встиг я сісти, коли чую, ще хтось йде. Дивлюсь, хтось сунеться попід верби, ніби скрадається, і на вашу стёжку. Жандарм... Я задеревів... Пропав чоловік і нічого не вдієш... Я один та ще скалічений, хати близько, а в руках нема нічого.

— Скаржився тато Ількові, як возив у місто, що жандарм дуже побив... Переказував мені якось Ілько.

— Ми це знаємо. Те саме казала Петрова Марія, що в коменданта служить... Чула, як жандарми між собою говорили.

Але, Петре, щоб я з цього місця не рушився, що тому жандармові, Пшипюрковському, це даром не пройде. Тільки ви мовчіть. А ту маєте від наших трохи грошей, маєте купити харчів й передати старому. Дехто боїться, щоб ваш тато не виговорився, але я знаю старого Андрія Ковальчука.

Напротів надходив гурт жінок. Говорили голосно, а котрась реготалась так, що було чути на другий кінець села.

Василь повернув наліво й пішов на свій город.

Для Андрія кожний день починався й погасав з однією думкою. Чи будуть допитувати, чи засудять? Він уважав себе правим. Він нічого злого не зробив. Він нікого не вбив, нічого не вкрав. Пішов послухати. Правда, він ходив вночі... Це тільки тому, що їм взагалі не дають збиратись. Колись сходились в читальні, а тепер зась—невільно.

Він розумів, що коли б його судили по хлопському праву, то йому не спав би волос з голови. Але він знає добре, що допитувати й судити будуть його пани, а може й не самі пани, а тільки підпанки, і вони підуть за панською лінією і через це буде йому біда.

Що лише тепер він зрозумів, що є два права: одно хлопське, а друге—панське, але написане тільки одно, панське, бо хлоп темний та й його право має бути в потемках і воно таке саме затуркане й замучене, як бідний хлоп.

Йому нема голосу—й кінець.

Дивувався, як це він досі цього не бачив. Воно ж таке ясне, що й сліпий мусить це бачити.

Гай, гай... Як підеш по цій кам'яній стежці такий невеличкий шматок, то таке чоловікові в голову лізе, що ніколи й не снилося.

Сидів цілими днями на причі або стояв біля вікна, а в голові клубились думки, мов пара над казаном. Одно йому в тюрмі подобалося, що тут були всі рівні. Не було ні хлопів, ні панів, і один з другим ділився, як з рідним братом. А як сказав слово, то можна було присягнути.

— А я не раз нарікав, що нема правди на світі, а вона в криміналі,—міркував.

Він бачив, що камера назовні ніби спокійна, ніби байдужа, деколи навіть лунала сміхом, який тут між ґратами набирив якоїсь особливої краски. Але він знав добре, що в душі вона кипить від зненависти, що дрижить перед згадкою про майбутнє.

Він бачив це, коли розглядав кожного арештованого зокрема, коли вдивлявся в поорані чола, в посоловілі очі з хвилевим мигтінням, коли помічав неспокійний рух, не то острах, як в замок, що при дверях, цокав ключ на коридорі.

— Може по мене?

Ця думка прошибала всіх зразу. Андрій відчував на собі, скільки це разів вона потрясла вже ним, як осінній вітер безлистним деревом. Так нагло, так болюче.

Мало було таких, що в таку хвилю держали спокійно голову догори. Бо ніхто тут добра не сподівався.

Довгий час він не міг розуміти одного явища.

Як його привели і як він з порога кинув оком на камеру, йому здавалося, що для нього нема

вже місця—так було набито. А з того часу ведуть і ведуть свіжих, і ніхто про це не думає, чи є місце, чи ні.

Відчиняються двері, людину вштовхують до середини, а ти собі шукай пристановища. І десь ці люди приміщуються. Не росте ж камера?..

Аж коли він через деякий час приглянувся уважніше до себе й до своїх сусідів, зауважив, що у них систематично зникає м'ясо, морщиться шкіра, а кості з кожним днем вилазять наверх. Та й від чого тому м'ясові триматися? Від того шматка хліба та від шальки¹⁾ тої зупи, що потім гуркотить в животі, як літом в хмарах перед бурею?

Тепер він зрозумів.

Тепер було йому ясно, що вони на панських хлібах посідаються так, як свіжі копиці на полі. Тільки копиці доходять до певної міри й на тому кінець. А для них ця „міра“ хто зна коли й де скінчиться.

А вони причиняють нових й причиняють...

Одного дня питав Андрій того молодика, що в міському вбранні:

— Скажіть, як люди говорять, коли покличуть їх до слідчого?

Чи вони говорять правду, чи брешуть?..

Молодик посміхнувся з такої дідової добродушності.

— А вас ще ніколи не судили?

1) Котьолок.

— Ні...

— Ні за що?..

— Ні за що... Я дуже боюся суду. Радше по-лу від біди відрізати, ніж до суду.

— А по-вашому, діду Андрію, треба правду там говорити, чи ні? От уявіть собі—вас кличуть завтра рано до слідчого. І як ви?

Дід хвилину мовчав, немов шукав виходу.

— Та, правда,—це свята річ, повинні люди її шанувати. Але що робити, як тою правдою та заріжеш другого? Коли б воно у світі все робилось по правді, то тоді треба правду казати.

— В тому то й ціла справа, коли б по справедливості. Але ж біда, що її нема, що пани перевернули все догори ногами. Хіба вас по справедливості сюди замкнули? Хіба це по справедливості, що ви весь вік жадні були шматка хліба? От тому то приходиться нам говорити по нашій правді, а вони хай собі думають по своїй.

— А як ви гадаєте, коли мене покличуть до слідчого?—питав з затаєною тривоگو.

— Хто його знає... Тут усе робиться не по закону, а по панській волі. Декого кличуть через декілька тижнів, декого через місяць-два, а декого і півроку не питають. Тут нічого не вгадаєте. Треба чекати, поки сил стає, а не стане,—ім із-за цього журби нема.

І дід чекав, як казав сусідові—„спустився на божу волю“.

Андрієві не дали навіть поснідати.

— Вибирайся до суду!—верещав ключник.

Вигнали його й ще трьох на коридор. Двох парубків і один в середньому віці. Всі—селяни. Обступили їх тут конвоїри—один спереду, а два ззаду і повели. Глухо гомоніли коридори від їхнього ходу, кожний крок верещав десять раз в різних кутах.

В'язні йшли з опущеною головою. Що-крок приближувалися до загадки, яка на ціле життя могла рішити їхню долю... Вони розуміли, що тепер важне кожне найменше слово, що кожне з них будуть брати в чуткі пальці, на чутку вагу, оглядати з кожного боку, як золотник підозрілу цінність.

Як одчинилась остання залізна фіртка й закрилася потім за ними глухо, вони опинилися в іншому світі.

Там були сутінки, мовчання, тремтіння, голод і похилені голови, а тут—рух, гамір, сміх, світло. І все це відмежовано тільки одною стіною.

Арештанти несвідомо випростовувались, немов хотіли пристосуватись до нового оточення. На них з усіх боків падали допитливі, цікаві, а деколи й погірдливі погляди.

Їм треба було дивитися прямо перед себе, нікого не бачити, а що-найменше вдавати, що нікого не бачать. Тільки, як де просунулась під мурами сільська сірячина, чи кожух, очі мимоволі бігли в той бік, як до чогось близького...

Надворі було вже холодно, хоч ясно: наближалася зима. Холодне повітря вдиралося різко в легені, привиклі до затухлої температури.

Слідчого ще не було. Вони чекали в невеличкій кімнаті. Сиділи чотири німі постаті, немов би чекали на страту. Тільки конвоїри від часу до часу перекидувались словами, що грубо падали в кімнатну тишу. Через велике, чисте вікно вливалось світло, але воно падало мов мертве побіч в'язнів, не захоплювало їх зовсім, і їхні обличчя були захмарені, постаті згорблені, а очі пригаслі, бо знали, що це сторонній гість, який з цікавості прибіг поглянути на них і який скоро від них втече, відцурається.

Вже Андрія повели...

В невеличкій, чистій кімнаті за зеленим столом сиділо щось маленьке, худощаве, з довгою, мов диня, головою. Вона немов була відразу причеплена до плечей і спиралася низом на горб, що підіймав вгору блузу й відтягав назад комір.

А це маленьке кинуло з-за очок двома палючими іскрами на Андрієве лице, і він мусів мимоволі обтерти його рукавом, бо здавалося, що на ньому вертиться щось, як муравель.

А потім погляд слідчого впав на папери, поскакав по них, мов наполохана миша, а потім знову їдке усміхнення скочило з-за очок і мацало Андрія по лиці, руках, грудях—цілого.

Андрій стояв біля дверей. Прищулив очі й слідкував за кожним рухом слідчого... Тому, що все

це було для його нове, звернув увагу на найменшу дрібницю, мов дитина.

Йому ясно було, що перед ним сидить такий маленький павучок, з довгими сухими лабками, що вміє скоро перемотувати павутиння й делікатно закидувати ледве помітні ниточки то за ніжку, то за крильце, скоро, нечутко, поки не оповине, мов малу дитину, а потім сяде на груди й вп'ється в саме серце.

Бачив, що тут все немов підготовлено для того, щоб ловити, облутувати. Кожна річ мала якусь спеціальне призначення, якусь ролю. І ця шахва з паперами, такими важними, надутими, немов би в них була вся мудрість, і ця кімната всміхається нудко-ввічливо, як сам слідчий, і той орел роче-пірений на стіні, що наставив гострі кігті й роззявив дзьоба, ніби грозить: ану не повинуйся, зараз роздеру,—і той зелений стіл, на якому, здавалось би, сидить сама правда, що все знає й відгадує і цей чоловічок в додаток до всього, що вертиться, мов мавпеня в клітці.

Вони десь так незаметно зачепляться нігтиком за людину й будуть сотати й сотати, поки всього не висотають. Чоловічок, ніби шукав чогось між паперами, а потім раптом підняв голову, посміхнувся кисло й заговорив хрипло, пискливим голосом:

— Як позиваєтесь, газдо?..

— Андрій Ковальчук...

— Так, гаразд, Ан-дрій Ко-валь-чук.—Совав скоро сухою рукою по папері, щось нотував.

— Добре, так... А що це ви, діду, нездужаєте, що у вас такий поганий вигляд? Вам додому б, а не тут у мурах сидіти.

— Це вже він нитку закинув,—думає Андрій. І йому здається, що він по вузькій платві має перейти понад прірвою, що з боків будуть його тручати, але він має йти просто, не дивитися під ноги, лиш на кінець платви і йти рівно-рівно, бо інакше загибель.

— Нездужаю, прощу пана судді, старий вже, ледве на ногах держусь,—говорив покірливо.

— Тяжку боротьбу треба мені відбувати на старі літа, раз на все життя. Або він мене, або я його,—говорила думка.

— А скільки вам років?

— Шістдесят, прошу пана.

— Рівно?

— Хто його знає, може ще який причинок, та це байдуже.

Слідчий знову сував скоро рукою по папері.

— Ви жонаті?

— Ні, вдовець,—вже вісім років...

— Так, сами остались на старі літа? А діти у вас є?

— Один син, а двоє померло.

— Так... А дуже хочете додому?

— Це він мені вже баки забиває,—думає нішком Андрій.

— Я просив би вашої ласки, аби мене пустили й не мучили невинно.

— Невинно кажете?..—й поглянув з-під чола.

— Побачимо, ви тільки по правді говоріть, а ми вас... Нам тут таких старих дідів зовсім не потрібно. Зробили дурницю, треба каятись. Ви тільки по правді,—підсміхався противною усмішкою.

— А скажіть мені, діду, чому ви не хотіли тоді нічого говорити, як вас жандарм питав? Тут написано, що ви не хотіли відповідати, що ви вперті. А я бачу, що ви порядний й розумний газда.

— Бо мене, прошу пана...

В тій хвилині ввійшов до канцелярії високий, білявий чоловік з невеличкою гострою борідкою, старанно одягнутий.

Слідчий схопився з крісла й задріботів декільки кроків. Вони привітались і стали перешіптуватись на вухо. Андрій почув тільки останні два слова:—це він...

Після цього високий поглянув допитливо на Андрія.

— Добре, так,—продовжував слідчий, ви не хотіли відповідати, але чому?..

— Бо мене жандарми місили як болото.

Андрій ізсунув з плечей сірячину, стягнув сорочку з однієї руки і з відкритими грудьми й плечима підійшов до столу.

— Ви тільки дивіться, бачите ці жовті плями? Це від жандармів.

— Одягніться, що за комедія?—кричав слідчий.

— Тут пан прокурор, а ви якісь комедії показуєте. Старий чоловік і такі дурниці робить,

— Я, прошу пана, відповідаю на ваші запитання. Ви питаєте мене, чому я не хотів говорити, а я вам кажу, що мене били, не давали їсти, зав'язували рота, аби не кричав. Я прошу, записати це у протоколі, аби суд та й пан прокурор знали, яких гарних жандармів мають.

Натягав сорочку, застібав сірячину.

— Нічого, діду,—говорив слідчий спокійніше,— пан прокурор чує.

— А тепер будемо далі балакати, бо шкода часу. Скажіть нам, але по правді, ви того вечора ходили в ліс?

— Ходив, прошу пана.

Очі слідчого блиснули іскрою і він кинув поглядом на прокурора.

— Так, добре, ходили... А, скажіть, ви сами туди йшли, чи з ким другим?

— Сам ходив...

— А в котрому лісі ви були, в панському, чи в громадському?..

— У громадському...

— А ви пізно туди пішли?

— Пізно, десь коло півночі.

— А може трохи раніше? У вас дома є годинник?

— Ні, нема.

— Значить, ви не можете точно сказати години,

— Не можу, прошу пана.

— Значить, це було вночі.

— Так, вночі.

— А скажіть, — вмішався прокурор, — хто вам казав туди йти, хто вас кликав?

— Ніхто...

— Ніхто?.. — питає здивовано слідчий.

— Та ніхто...

— А як ви туди попали?

— Сам пішов...

— А хто ж вам сказав?..

— Ніхто, я сам...

— Слідчий знову переглянувся з прокурором. Він бачив, що муха пручається, норовиться, що урвала одну, другу нитку його тонкої пряжі і цілий лабіринт сільок построєний наперед по пляну, готов розвалитися. Тому треба прости ще тонше, ще непомітніше. Коли жандарми не взяли його кулаками, то криком його не візьмеш...

— А скажіть, діду, як у вас в селі людям живється?

— Лучче не говорить... Так само, як у інших.

— Що, погані роки, нема врожаю?

— Який там урожай. Тепер тільки урожай на біду та нужду.

— А з вашим паном ви мали які зносини?

— Хто, я?.. Та що у мене може бути з паном?

— А в дворі ви не працювали?

— Я?.. Або, хіба пан такий дурний, аби такого діда, як я, брав на роботу? Та він вибирає самих молодих, здорових, як бугаїв, а на таких як я, то економ навіть не дивиться.

— То ви ніколи в дворі не працювали?

-- Чому, працював, як у мене були здорові руки. Так працював, що не раз ціла сорочка була мокра. Але це вже давно, яких п'ятнадцять років.

— Скажіть, там у вашому селі люди люблять пана?

— Чи люблять?.. Так само, як пан людей, акуратно так само.

— Так... значить у вас з паном непорозумінь не було. А тоді вечером, як ви йшли в ліс, то ви йшли голіруч, чи брали що з собою?..

— Сокиру брав...

— Сокиру?—слідчий глипнув на прокурора й записував на папері.

— А скажіть, ви добре знаєте той ліс, що біля вашого села?

— Як не знати?.. Та я його від хлопця ще ввесь сходив.

— А знаєте, де є борсукові ями?

— Знаю...

— А тоді вечером ви були коло цих ям?

— Цього докладно не можу сказати. Було темно і я добрий шмат лісу сходив.

— А вас там багато зійшлося?

— Де, прошу пана?

— Ну, в лісі, десь там коло борсукових ям...

— Коли?

-- Та тієї ночі, як вас арештували.

— Я ж сам був у лісі.

— Як сам?.. Ви сами говорили, що були там у лісі...

— Та був, прошу пана, ходив, але сам.

— Та як сам?..

— Ви дайте мені розповісти все з кінця, а то ви мене то звідси, то звідти смикаєте і не можете вам усього розповісти. Це було так. Зломився у нас дишель. Ходжу я по подвір'ю й не можу дивитися на його, як він заповорив носом в землю.

— А для чого тут дишель?—питав слідчий.

— Для того, бо через його вся біда пішла. Ви тільки мені дайте все розповісти з кінця.

Слідчий прищулив вуха. Йому неприємно було в присутності прокурора, який цікавився цією справою, бо пан з того села був його кривим,— що цей дід так одним махом розбив йому його плян. Але він мимо того не тратив надії: бо міркував, що вивів діда на добрий шлях, дід розійшовся, розбалакався, а тепер треба дати йому волю нехай сам котиться в сильку.

— Ну, говоріть, говоріть...

— Ото ж, я кажу, — побачив я той дишель і міркую собі, що треба б нового. Але де його взяти? Якби у мене були гроші, пішов би до штельмаха. Але у мене грошей не було. Ото ж міркую собі, що нічого іншого не пораджу, тільки треба піти в ліс і вирубати один або й два, аби було про запас на всякий випадок.

Йти вдень небезпечно. Може побачити хто, та ще посадять, або оштрафують. Треба йти вночі.

— А чого ж, діду, ви ходили? У вас є прецінь син, він молодий,—питав слідчий.

— Він молотив у дворі й як прийде ввечер, паде як камінь. Куди йому поночі, як він намагається цілий день ціпом? Зрештою він у мене такий лепський¹⁾, що куди йому. Він як був би знав, то й мене не пустив би. А я й так нічого не роблю, то хоч цю дрібницю справляю.

Взяв я сокиру, захвав ззаду за пояс та й пішов. Приходжу в ліс, темно, нічого не бачу, ходжу по корчах, мацаю кожне тонше дерево, чи добре, чи рівне. Нарешті знайшов якусь берізку, мац за пояс,—а сокири нема. Батеньку рідний, що мені робити? Мене син з'їсть за сокиру. А вона десь певно в корчах зачепилась за гілляку й висунулася. Вертаю я, ходжу, стратив багато часу, але темно й нічого не видно. Вернувся я додому без нічого. Приходжу, пробую сінні двері, зачинені. Не хотів я нікого будити, а до ранку було вже недалеко, пішов у стайню й ліг біля коня.

Думаю собі, схоплюся рано й побіжу в ліс, може вдень скоріше знайду. А тут входить до стайні жандарм, та й кує мені руки, та й на постерунок, та й б'є...

Я думав, що це за те, що ходив у ліс за дишлем, а тут мене чіпляють до якоїсь банди.

Слідчий поглянув розгублено на прокурора, а його побілілі губи дрижали нервово.

— Ви, діду, не крутіть, бо тут вам не діти з вами балакають,—говорить піднесеним голосом прокурор.

¹⁾ Добрячий.

— Ви були в лісі?
— Був...
— Вас арештував жандарм?..
— Арештував... Але він арештував мене дома.
— Але він пише в протоколі, що слідкував за вами з самого лісу.

— Може бути, але я не бачив його. А як би я був на тих ямах, що то каже пан слідчий, то чому він мене там не арештував?

І слідчий і прокурор взяли діда в перехресний вогонь запитань, але дід уперто говорив, що він сказав все по правді і більше нічого не знає.

— Ви, діду, не бійтесь,—вговорював прокурор, —нам таких, як ви, не треба, ми випустили б вас. Ми даємо ще нагороду, як нам по правді розповісти. А то завелись розбишаки, що хлопам глову затуманюють, і як що до чого, то вони зникають. А нам не хлопа, а тих розбишаків треба. От тому ви не крутіть, лише говоріть по правді.

Андрій слухав цих слів, а потім засукав на одній і другій руці рукава, витягнув сухі, тремтячі руки, й говорив:

— Люди добрі, та ви подивіться на ці руки. Та й куди мені з ними в ліс, у якісь банди? Та кому вони потрібні, на що можуть пригодитися? Що я можу ними кому зробити? Та мені з ними під церкву, хліба просити.

Ну, хотів украсти з лісу на дишель, та й не вдалося. Пропала сокира навіки. А більше я вам

нічого не скажу, хоч мене ріжете, хоч мене вішайте, бо нічо не знаю.

Прокурор і слідчий мовчки переглянулись. Прокурор махнув зрезигновано рукою, прощався й говорив пошепки слідчому:

— Треба, щоби жандарми попрацювали ще енергійно в селі... Може нападуть на який слід. А тоді ми з його витягнемо все. А може помилка. Може жандармерія замість перепілки та зловила горобця? Треба потримати, побачимо.— Пішов.

А слідчий покликав з сусідньої кімнати писаря й продиктував йому протокола, спитав Андрія, чи так він говорив.

Андрій кивнув головою, нашкрябав під протоколом щось ніби „Ковальчук“ і вийшов.

Замикав двері з вражінням, що скинув з себе великий тягар у тій кімнаті й тепер став такий легкий, що землі під собою не чує.

Минув місяць... Андрій дожидав кожного дня. Як тільки ключ вдарив в замок, він повертав очі до дверей, підіймався як птах, що хоче злетіти й ждав... Але його не викликали.

Надворі був мороз, в камері холодно. Він цілими днями лежав на причі, накинувши на себе сірячину. А вночі скручувався як черв'як, тиснувся до сусіди, але не міг нагрітися.

Камера з кожним днем загнивалася більше, мов вода в калабані... Не було чим дихати... А вікон не відчиняли, бо боялись холоду.

Як приводили нових людей, вони приносили з собою запах свіжого повітря й признаки крові на червоних обличчях. Але через день-два, тиждень все це пропадало, вони покривались брудом, заростали щетинястим волоссям, а кров з лица зникала й вони ставали такі блідо-жовті, як другі.

А ті, що їх виводили звідци, були подібні до старців, що на роздоріжжі руку простягають.

Андрій чув, як кожного дня зникали з його тіла останки сили й був переконаний, що через неділю—дві, як вранці встануть арештанти, то на його місці застануть купку холодних костей. І він не побачить вже ніколи ні свого села, ні сина, ні внуків і нікому не вискаже того болю, що накипів у грудях.

— Уже мені, Іване, недовго тут бути з вами. Уже мене винесуть звідци, бо я вже зійшов „на ніч“ — говорив Андрій до сусіди, як полягали в вечер.

— Їди нема, сну нема, повітря нема й тепла нема... Нема як жити.

Як я тут застигну, то передайте синові, 'що я йому дуже файно¹⁾ дякую, що він мене не відцурався, й що передавав мені білий хліб та ковбасу. Але скажіть, що той білий хліб пахнув мені міським, торговицьким вітром, а ковбаса нагадувала, що він її не їсть навіть на великдень.

¹⁾ Гарно.

А як би він був передав мені домашнього хліба, то він був би запах мені моїм полем, де цілий свій вік запорпав, і тою піччю, що гріла мене, моїх дітей і внуків.

Та кай передасть тим, що він сам знає, що Андрій Ковальчук не хрунь, та як, може, буде їм колись легше дихати, то хай дадуть милостиню за мою душу каліці або старцеві, то мені буде легше в гробі, що люди згадують мене добрим словом.

А як мене запорпають тут десь у місті, як собаку, на чужій землі, то хай принесе мені хоч мішечок глини з того поля, що на „Загірках“, бо воно у мене найстарше й найдавніше, ще від діда, та хай насипле мені в головах, аби я бачив її до кінця світу, бо дуже мені за нею банно буде.

Та й передайте синові, що я ніколи не нарікав на нього, аби не клав собі якого тягару на душу, та й що мені дуже хотілося перед смертю поцілувати його і його дітей, але господь не дав мені такої ласки й мушу тут в криміналі погибати та й більше їх не бачити.

А жінці своїй Марії хай скаже, що годна газдиня, бо файно пильнує мені сина й внуків та й файно їй дякую. І хай наплодить ще йому багато хлопців таких, як дуб'я, бо міцних хлопів ще буде колись потрібно.

Хотів я йому це написати, але знаю, що письма звідци не пустять, а ці слова застигли б мені на язиці, й важко було б мені лежати з ними в гробі...

— А ви, діду Андрію, не добирайте собі такого туску до серця, бо це нічого не варто та й не потрібно, бо від цього тільки серце тріскає та й розум пропадає.

Не вічно хлопам сидіти по криміналах і не вічно панам панувати. Ви візьміть собі якусь іншу думку в голову, таку легшу, аби вам чорним крилом світу не заступала. А ваші слова я спам'ятаю, як отче-наші—як сам не передам, то другим перекажу.

Бо ваше слово має дійти до вашої хати та й до вашої дитини, бо хата без газдівського слова нічо, а газдівське слово без хати. А тепер при-суньтеся до мене, візьміть собі полу від могого кожуха та накрийте хоч плечі, аби вам мороз не бігав мурашками та й аби затулили хоч трохи очі.

І замовкло в камері, тільки в кутку тускло бли-стіла лампа, як більмо на невидющому оці

Дід Андрій з дня на день дожидав або смерти, або волі, але все здавалось йому, що останній смерть перегородила дорогу косою.

— Андрій Ковальчук...

— Гир¹⁾—крикнув старий військовим звичаєм і схопився з причі.

— Забирайся!..

Дід стояв остовпілий, не міг рушитись.

— Діду, що закам'янів там? Забирай манатки й марш!—кричав ключник.

¹⁾ Тут (з німецької).

— Куди, по що?—питав хтось з гурту.

— А вам що до того? Не ваша справа!—сердився ключник.

— Скоріше, діду, скоріше... Чого трусишся? Дякуй, старий, богові, підеш додому.

А під Андрієм задилькотіли ноги, не міг устояти... Не знав, чи це сон, чи це жарт.

Але ключник прийшов до його й зловив за руку:

— Рухайся, діду!..

А Андрій, немов у гарячці, шукав шапки, застібав дрижачими руками сірячину й казав:

— Бувайте мені, Іване, здорові та й дякую вам за сусідство й бувайте мені здорові вся компанія.

А ключник тримав його за руку повище ліктя й виводив з камери.

Оглянувся ще раз на порозі, кивнув сивою головою й так дуже жалко зробилось йому тих людей, що тут оставались.

А за ним закрились тяжкі двері, і він лишив їх, як мерців у гробі.

На його перші кроки відізвався пустий коридор далеким гомоном.

Ішов, а серце немов розколов хтось надвоє. Одна половина вертала в камеру, до тих, що там остались, дуже хотіла б забрати їх з собою, а друга бігла вперед, була вже за містом і поспішала тим шляхом, що то верби вздовж його похилили чубаті голови.

В канцелярії дали йому такого папірця, що мав відчинити перед ним тюремну браму.

Колись давно, як продав був пару бичків за сто ринських¹⁾, то гроші ці цілу дорогу тримав у руці в пазусі. Боявся таку суму згубити. А тепер цього папірця він так сціпив в кулаці, що ніхто зубами не зміг би йому вирвати.

Вийшов з канцелярії на подвір'я. Там, де росли квіти, як його сюди привели, тепер гора снігу такого білого й блискучого, що мусів очі заплющувати. Все було в снігу, тільки одна кам'яна стежка, що бігла від брами, немов проїла сніг і чорніла жалібною плахтою й чекала на нові жертви. Андрій боявся на неї ступити, зійшов на бік й чалапав по коліна в снігу.

— Аби ти провалилась, аби на тебе не ступила нога порядного газди,—бурмотів сердито.

Як зачинилася остання брама, Андрій станув на вулиці й не знав, що з ним робиться. Йому все ще здавалося, що це сон, що він пробудиться раптом і все це пропаде, щезне й останеться тільки болючий спогад.

Але як поперед його очі проїхав якийсь газда, що сидів на колінах на санях, крутив з усієї сили пужалом над головою й верещав що духу:—Но-о-о, сива, но-о-о-о, бодай тя холера розперла,—тоді Андрій впевнився, що він дійсно вільний, що він на вулиці. Але, як пройшов кільканадцять кроків,

¹⁾ Карбованців.

січневий мороз, що непривичною холодною струєю вливався в легені й добирався з усіх боків під стару сірячку, витверезив його від хвилювання й розсіяности і що лише тепер він зауважив, що сонце вже над заходом й що надворі доволі холодно. Куди йому тепер іти?.. Додому дві милі з накладом—пізно. Куди дітися на ніч у такий мороз?..

А який сьогодні день?.. Не міг пригадати.

— Диви, вже дні забув за тими мурами — бідкався.

Підійшов до якогось чоловіка, питав який день.

— Четвер...

— Четвер, ага-а... Виходить — завтра торг, повинні бути з села люди... Куди, — пішки по снігах борикатися дві милі з накладом, не дотягну. Та й у такій одежині — заков'язну й кінець... Але де тут переночувати?.. — розмовляв сам з собою.

Рішив, що нема іншої ради, що треба вернутися в тюрму переночувати, а рано вибратись.

Вернувся... Стукав кулаком у залізну браму. Через відчинену кватирку червоне, вусате лице сердилосьь.

— Тобі, діду, якого чорта, що забув?

— Не забув, ласкавий пане, а, бачите, вечір недалеко, а додому далеко. Куди я тепер піду? Переночуйте мене ще одну ніч, а завтра я заберуся.

— Ти, діду, здурів, чи що?.. Нерадий, що випустили?.. Та як тебе випустили, то й на мінуту назад не приймуть. Йди, забирайся!..

Кватирка сердито зачинилась.

Дід постояв хвилину нерішуче, а потім повернувшись до міста й пішов по скрипливому снігу.

— І куди мені тепер дітися?

Ця думка засіла в голові й натискала каменюкою. Раптом лице в діда прояснилося, блиснула надія в очах.

Пригадав, що в його є тут знайомий Іцко, до якого він колись заїжджав, як треба було ночувати в місті.

— Тільки до його, бо більше нікого нема,— чей не вижене?

І він сміливіше потупотів зашкорубленими капцями в напрямку до торговиці, де був Іцків заїзний дім.

Торговиця говорила вже крикливими голосами й маячила різнокольоровими плямами, як Андрій вийшов від Іцка. Не спішив, бо надворі на морозі чекати на підводу холодно. Дуже хотілося зустрінути сина... Буде пробиратись поміж людей, прийде близько й скаже: Петре!..

А Петро буде дивитися великими очима й з відкритого рота впаде:

— Ви вже?..

А може буде стидатися, що такий рештантюга до його приплентався?

І серце стискалось, почував себе винним перед сином.

— А це що?

Зігнувся й підняв з-поміж соломинок гною білий гріш.

— Диви, дурничка... І не знайшов би, коли б у криміналі не був. Акурат, як сліпій курці просо. Десь певне якийсь бідняк згубив, бо в бідного й кишеня дірява. І що мені з ним робити?

Оглядав з обох боків.

Диви, така дрібниця, а вона тішить чоловіка. Не купиш за неї ні коня, ні корови, хіба обарінок¹⁾ або булку, а вона якусь веселість дає.

Дуже народ на дурницю ласий зробився, бо з тої тяжкої роботи стільки хісна, що тільки живіт корчиться. Купив булку й сховав у пазуху.

— Аби ти, діду, не гадав, що сам попасешся на людській кривді, ні! Розділю порівно—половину Василькові, а половину Аннуні, аби пам'ятали, коли дід з криміналу вернув.

Підходив до підвід... Дивився, пізнавав по конях, бо газда може піти куди, а конина все на місці. Знав усіх коней в селі. Всіх тих буланых, каштанів, сивих. Вони всі на його очах талапили ногами восени в сільському болоті вулиці, а літом збивали таку куряву, що світ видно.

¹⁾ Бублик.

Ген-ген побачив двох невеличких, животастих каштанів з лисими мордами.

— Бігме, Миколині...

Зрадів, пробирався поміж сани. Коло саней стояла Миколиха, а Микола поправляв щось коло шлії й посторонків. Підійшов близько:

— Доброго здоровля... — Дід ткнув рукою шапку на голові й стояв.

— Пробачте, діду,—говорила живо молодиця,— що не маю що дати. Мало що вивезли й уже всі гроші розтратили.

А Андрій ймився ломаки, що торчала ззаду в санях, одкрив рота, хотів щось відповісти, але слова замерзли в горлі. Аж через хвилину насилу промовив:

— Явдохо, та це я...

Не міг більше говорити й кліпав раз-по-раз очима, бо сльози пхалися наверх, а він заганяв їх глибоко, щоб люди не бачили.

— Ай, ай... Та це дід Андрій... А я, бігме, вас не впізнала. Мамко ж моя рідна, що з вами зробили! Та будьте, діду Андрію, вибачні, бо я гадала...

— Миколо, Миколо, диви, то дід Андрій!

Микола виглянув з-за кінського хвоста.

— Та невже...

Йшов до діда здивований.

— А Петра нема?..

— Нема, не виїхав... А що ж ви робите?

— Прийшов просити тебе, аби підвіз. Вчора випустили. Думав, знайду Петра.

— Та чого, підвезу... Ми зараз, тільки коні доїдять. Тепер такі торги, на годину. Вивезеш вузлик фасолі, гелетку картоплі, кілька покладків, купиш нафти, соли й гарнець¹⁾ муки кукурудзяної, та й цілий торг.

— А ви, діду, сідайте на сани, та встроміть ноги в солому, бо закостенієте.

— Миколо, десь у тебе був порожній мішок хай дід ноги обмотають, а то вони в таких капченятах, що ноги повідпадають.

Давав дідові мішка.

— Дуже ви, діду, вітром підшиті. Замерзнете, поки в село.

Зняв стару гуню, що була перекинена через кінські хребти, і натягав на діда.

З гуні війнуло кінським потом. Андрій втягав глибоко в легені, як щось близьке, за чим він довго банував. Брав у руку стебла сіна, клав у рот, жував і любувався їхнім солодкуватим запахом. Все це живо воскресило в його пам'яті той невеличкий домашній світ, бідний, але рідний, те господарство, за яким він так тужив.

Сів на санях, а Явдоха витягнула з соломи вузлика, розвивала шматок чорного хліба, грудку сира й головку цибулі й клала дідові на коліна.

— Перекусіть, діду, бо додому далеко.

Дідові випогоджувались очі... Сир... Коли він його їв?.. Вже не пам'ятає... Лишив свою па-

¹⁾ Міра $\frac{1}{4}$ гелетки.

м'ять за тими мурами... Пропала... Руки з хлібом тряслись, сир розсипався дрібними грудочками по сивій, щетинястій бороді, а цибуля гризла в очі. Але дід їв із смаком, і йому здавалося, немов то він на своїх санях, а біля його син і невістка.

А вчора він був у криміналі й світу не бачив.

Микола забрав баламута¹⁾ від коней і поклав на сани. А потім взяв рукою за кінець дишля, сіпав коня за зубила й гейкав так, що люди розскакувались як опарені.

— Моцний у вас, газдо, голос,—говорили,—лиш у дротарі б вам...

А як виїхали на дорогу, Микола вискочив на сани, зателіпав віжками, і конята потупотіли.

Минали низькі передміські хати з полеманими парканами й кришами та з чорними деревами, що позгинались над ними й позаломлювали розпачливо руки над їхньою нуждою. А як виїхали на безкраї, білі полотнища піль, здавалося дідові, що в його вирости крила і він летить тихо над цими полями як птаха, що вертає в старе гніздо...

— А що в селі нового чувати?—питав дід, перебиваючи думки.

— Що нового?.. Хліба в людей уже нема, камера дров не видає, у горбатого Івана кінь згіб...

— Той чорний?

— Ая... Так пропав, як плюнути.

— Шкода... добрий кінь.

¹⁾ Опалку.

— Як не шкода!.. Або він за що другого купить? Тепер народ на гарнець муки бідний, а коня купити?.. Куди!

— А як там Петро?..

— Нічого... Тамтого тижня їздив з ним у ліс. Возили клепки до школи. А знаєте, діду, скажу вам новину.

— Яку?

— Жандарма Пшеспюрковського вже нема.

— А де?..

— Де?..—Микола хвилину мовчав немов надумувався.

— Знаєте, діду, так подівся, що й рідна мама не знайде.

Помер?

— Десь на тиждень до Михайла знайшли його коло розбитої корчми, недалеко від корчів. Приїздила комісія, пороли як свиню.

— Та й що?..

— Знайшли кулю. Казали, що коло него лежав його револьвер з одним вистріленим патроном.

— Ніби сам застрілився?

— Хто його знає!.. А нам що?.. Досить, що нема... Жандарми ганяли по селі як скажені, допитували, обіцяли гроші й нічо... замовкло.

— І нікого не арештували?..

— А кого?.. Не знайшли... Ніхто нічо не знає. А тепер у селі тихо... Кажуть, що навесні війна буде й що всіх хлопів поарештують і будуть за-

ганяти як худобу в колючу загороду... Там, у болоті, будуть їх і тримати.

— А люди що?..

— Байдуже. Кажуть, що до весни може ще пани свою Польщу проциндрять. А я кажу—проциндрять чи ні, а війна нам, діду Андрію, непотрібна. Цісарська нас уже з торбами пустила, а панська у гріб зажене.

— Хто його знає, кого!.. Або нас, або може їх... Знаєш, Миколо, хлоп—то так як сито... Через него вся біда на світі мусить перевіятись. А сито дреться на остатку, і як воно подреться, то тоді кінець, бо таке вродиться, що й не жни.

— А без них ми будемо хліб їсти, а вони без нас ні, ой, ні...

— Ваша правда, діду. Та й я гадаю, що як панам нема роботи, як їм скучно, то хай один другому пальцем шолопає ззаду, аби роботу мав. Бо хлоп від коси й ціпа рук не чує, а вони ще йому гвера пхають, йди та здохай за них.

Під'їздили до свого села. Білі хвости диму теліпались над закуреними снігом стріхами. Десь тільки край плота або стріхи чорнів. А на горбку, де вітер звіяв сніг, Андрій зліз з саней, відлупав ногою грудку замерзлої землі, брав у руку й ніс обережно, мов дитина шматок цукру, як дістане від мами.

А вона колола його морозом у руку, а дідові здавалося, що це відриваються від неї дрібні ча-

стини й залазять шпильками в тіло. Вона затирила в пам'яті діда Андрія—кримінальника, воскресала Андрія—парубка, того голосного колись на вулиці, а потім Настуню з чорними, мов уголь, очима, що загорілими руками стискала за шию, як вужевками, і палила поглядом, а потім Андрія—газду з чорнобривою газдинею й дрібними дітьми, а потім Андрія—діда, самотнього вдівця, похиленого життям та злиднями. Він бачив себе в ній мов у зеркалі.

— Та й банував я за тобою, та й тягнула ти мене до себе, та й палила ти моє серце за тими замками. А я гадав, що ніколи вже тебе не побачу. А ти така, як та пишна, гарна дівка, що всіх манить своїм ясним поглядом, що всім сміється дівочкою красою, але не дає до себе приступити.

— Не любиш ти, красуне, хлопа, б'єш його по зубах, як дівка паршивого парубка, а панам широко розкрила молочні груди й годуєш, ллєш їм, аж по бороді тече.

Але не пали мого серця, не сердь мене, бо як звалюся на тебе, як впаду на твої повні груди, то вже ніколи мене не скинеш. Будемо спати разом довгу ніч.

Микола слухав і гадав, що дідові там трохи розум скривило.

— Та й чого це ви, діду Андрію, так промовляєте над нею, як над небіжкою?

— Ти, Миколо, не знаєш... Через неї люди вовками поробились, перегризаять собі гор-

ло... Що тобі!. Ти ще не йшов по кам'яній
стежці...

Підносив грудку до вуст, хотів її гризти й ці-
лувати.

А вона була червона, як хлопська кров, бо її
окривавлювало заходяще сонце.

20/VIII—1927 р.

Сzytaj!.. Ты będziesz raz czytać, tumanie!—пищала на цілу клясу.

— Czytaj!..—тупала дрібною ніжкою. Довга дубова лінійка дрижала в руці.

А Андрійко стогне:

— Woźnica... e-e... woźnica... e-e-e...

Книжка в руці трясеться, права обтирає ніс і заплакані очі.

— Co, woźnica?

Біла, мала ручка з лінійкою підіймається вгору.

— Woźnica, e-e-e... czaska...

— Jak?..

— Traska...

— Traska?.. Я тебе потраскаю (кричить увесь час по-польськи).

А дужче крику ляснула лінійка, раз, другий, третій по плечах.

Хлопець заверещав, крутнув плечима, кинув книжку на лавку й заголосив на весь рот.

— От туман вісімнадцятий. Я йому, йолопові десять раз кажу: woźnica trzaska z biczem,¹⁾ а він чорт зна по-якому верзе... Мовчи, бидло!..

¹⁾ Погонич ляскає пугою.

Голосок у вчительки дзвенів як тонкий дзвінок, коли шарпають його пустотливою рукою. З великих, сірих очей вилітали гострі шпильки, а тонкі рожеві ніздрі то надималися, то опадали.

— Ти ще не перестав?.. За кару напишеш п'ятнадцять раз вірш: „Patrz Magjaska“ на завтра.

Андрійко поклав голову лицем на лавку, обгорнув руками й хлипав голосно.

Не міг підвести голови. Щось важке, соромне придавило її каменем до лавки.

Вчителька питала іншого учня.

А Андрійко не переставав плакати. Він ходить третій рік до школи, був першим учнем. Учитель не міг ним нахвалитися. Цього року перевели школу на польську, прийшла нова вчителька, панна Ванда, і він зробився „вісімнадцятим туманом“, а лінійка щораз частіше ходить по його долонях та плечах.

Андрійкові важко, соромно і перед учнями, а ще більше вдома. Правда, вдома ще нічого не знають, він не міг цього досі сказати. Але як він іде з школи додому, не знає куди сховати обличчя й очі, бо на них усе це написано; він боїться, що раптом усі це побачать, відгадають, і тоді йому хоч пропадай. Хоч втопися. Раз якось, як мати зробила грудку масла, — він мало не виговорився. Хотів сказати: „Дайте, я занесу вчительці“, бо чув у школі, що дехто носив. Може б вона тоді до його так не чіплялась, може краще було б.

Але слова застрягли в горлі й на тому скінчилося.

А тепер печуть йому плечі, а в заплакане серце лягла образа й відраза до школи, до вчительки.

В малій голові під конопляною чуприною б'ються дрібні, розхристані—як сільські діти, думки й не можуть знайти виходу з цього важкого становища. Вони сіли, похнюпившись, перед зачиненою брамою дитячого розуму й заводять, як сирота під тином, а їхня жалість переходить на хлоп'яче серце, а їхні сльози на хлоп'ячі очі.

Затулиш морду... Питати не можу,—кричала вчителька.—Ревіти вмієш гарно, а до науки здох пес. Кому як кому, а тобі, Бжозовські, (він називається Березовський), повинно бути соромно. Твоя мати полька, й хто знає, чи батько не зрущений поляк,—назва Бжозовські про це свідчить,—а ти не хочеш учитися польської мови.

Від тебе я буду більше вимагати, бо це твоя рідна мова.

Андрійкові дивними були ці слова, бо сьогодні вперше він почув, що його мати полька.

Але докори вчительчині ломили його, як вітер верби на шляху, й кидали кудись глибоко у безвість, у болото. Кусав дрібну брудну, руку, пхав її в рот, хотів заглушити хлипання, а воно виривалося поміж мокрі пальці й лунало по клясі.

— Марш з кляси, як не вмієш тихо сидіти,—не втерпіла вчителька.

Зірвавсья... Вхопив книжки, шапку, понурив голову й бігцем пустивсья до дверей. По дорозі губив великі сльози, а вони все дужче заливали очі. Він нічого не бачив, біг напомацки.

Зачепивсья за лавку, спіткнувсья, книжки випали й розсипались на підлогу.

Збирав похапцем, пхав пом'яті під паху й вибіг на двір.

Свіже повітря мя'кою долонею погладило хлопця по голові, і в очах проясніло.

Не знав куди йому йти... Додому?.. Ні. Догадуютьсья і в його ж заплакане обличчя.

Пішов на старий цвинтар, що недалеко від школи.

Кинув книжки на землю, припав на холодну траву. Через декілька хвилин і сльози й хлипання ввійшли кудись глибоко в землю.

У його лишилося тільки мокре, замурзане обличчя.

Лежав на животі, бачив як сонечко червоними гузиками котилося по зелених листках, бачив, як мурашки діловито вертілися то сюди, то туди, й ці дрібні комахи своєю простотою й безжурністю заступили перед хлоп'ячими очима школу й учительку, та примусили його увагу побігти слідом за їхніми дрібними ніжками.

І як воно, таке мале, а все ж таки щось розуміє, кудись прямує. Ось, ця руда мурашка залізла в саму гущавину в траву й десь дорогу знає, кудись біжить, десь у неї своє „дома“.

І їй, мабуть, не страшно вертати додому, у них школи немає, а мені...

І знову думки ткнули пальцем в боляче місце. На хвилину забуття й захоплення зникли.

Але ось з-під широкого листа виповз невеличкий червяк. Ліг якраз упоперек тієї дороги, де бігали мурашки. Одна причвалала на тоненьких, ніби полонаних, ніжках, стала біля червяка, поворошила вусами й раптом підскочила, вкусила червяка й відскочила геть і побігла...

Червяк скрутився, перевернувся.

А мурашка вернулася ще з двома й завзято накинулись на червяка. Десь узялася четверта, п'ята. Почалася боротьба. Червяк вертівся, як опарений.

А в широко розкриті хлоп'ячі очі закрадалося щось страшне, болюче... Будилася згадка про страшну війну, про яку стільки говорять вечорами на селі.

Чогось ці верткі мурашки пригадали йому струнку вчительку, з такими білими, тоненькими пальчиками, як цукерки, що так міцно й сердито стискають лінійку.

Щось зле, сердите збудилося в його на мурашок.

Вирвав довгу бадилину й став прати нею мурашок, як яка тільки підступила до червяка.

Але коли за тином діти, що вийшли з школи, стали вищати як поросята, коли мати не дає їм

ссати, Андрійко пригадав, що годі довше лежати, що пора вже додому.

Зібрав книжки, обтер лице рукавом і пішов.

* * *

По обіді Андрійко не знав як підійти до мами. Як вона мила посуду, він довго стояв біля неї, втопивши голубі очі в її загоріле, тверде обличчя.

Вона мила й не звертала на нього уваги.

А в його зшитку було всього два чисті листки, тільки два, а кару треба написати п'ятнадцять разів.

Треба купити, конче треба, зараз, щоб устигнути. Зважився, сказав...

— Дай мені спокій... Деж я тобі тих грошей наберу... Ти недавно що купив. Ти, певно, види-раєш листки й роздаєш хлопцям?

Пішла до столу, взяла зшиток, оглядала.

— Та в тебе ще два листки чисті... Почекай день-два. Андрійко не відступав...

— Уступися, хлопче, й не їж мене, бо не маю на сіль, не то на зшиток.

Обтерла руки, вийшла.

Андрійко не знав, що його робити.

Знав одно: кару треба написати, а то в школу не показуйся.

Переглянув усі старі зшитки, чи нема де чистого листка; ні, не було.

На чому писати, на чому?—не давала спокою думка...

Пригадав, що в стайні під яслами бачив гніздо рябої курки.

Побіг... Вхопив яйце, сховав у пазуху і мерщій до крамниці.

Зшитка в руці не ніс... Заховав у пазуху аж на плечі.

Забіг до хати, взяв книжку, чорнило й ручку і в садок у бузину, щоб ніхто не бачив.

— До вечора напишу, і ніхто не буде знати. А рано буду читати книжку на пам'ять вивчу.

Лежав на животі, писав. Холодна трава скоботала оголені груди, пахло сирію землею й терпкою бузиною.

Перед очима розсипалися маком дрібні букви... Тяжко було зібрати, зв'язати разом ці чужі, незрозумілі слова.

Не знав, коли зложив їх правильно, а коли ні, й непевність не давала спокою...

— А може не так, хто його знає?

Копіював без думки кожен букву зокрема. Це була тяжка, нудна робота, що ввесь час відбувалася десь далеко поза ним, а він немов мертвий пенюк сторчав, як непотрібний додаток до цієї роботи.

Хотілося зірватися й полетіти, як ті метелики, що перелітали в садку з квітки на квітку, хотілося перескочити через пліт, увігнатися в дитячу юрбу й гомоніти голосно, на цілий куток.

Але спомин про школу, про вчительку, про лінійку робив його боязким, пришпилював до землі,

примушував лежати на сирій землі й невеличкими, захляпаними чорнилом пальцями виводити на папері карлючки.

Рахував скільки разів уже написав. Тільки вісім.

А за тином бігали й верещали діти, червоний півень вилетів на тин, злопотів крилами і заграв на ціле село, ще й наприкінці затагнув таким викрутасом, як дяк у церкві. На яблуні билися горобці й зняли такий гармидер, як хлопці на толоці.

Андрійко боровся з собою, бо терпець рвався, а треба було писати, бо вдома вечором може хто-небудь побачити й догадатися.

Як почав писати знову спочатку, спитала непосидюща думка: Що воно таке?

— *Patrz Marjaska wieża stoi...* ¹⁾

Напружував усі клітини дитячого мозку й не міг збагнути цієї мудрости.

— Що воно значить?—питав сам себе вдесьте.

Рука перестала соватися по папері, всі думки збіглися в одному місці. Дивився кудись далеко поза книжку.

Нараз потряс головою, усміхнувся. Пригадав одну подію з їхнього домашнього життя, і вона немов роз'яснювала його задуму.

Це було так: як минулого року він з батьком вийшли весною в поле, то на вербі, що росла на межі, сидів межівник Петро й обрубував гіляки,

¹⁾ Вежа Маряцького костьола в Кракові.

немов би ця верба тільки його була. А батько дуже розсердився, бо хотів собі врубати пару кілків до плоту. Тому кричав:

— Який вас чорт туди висадив? Злазьте, а то...—А сусід ані-ані. Батько лається, кричить,— а він рубає.

Тоді батько взяв сокиру й став знизу рубати вербу.

Сусіди кричать:

— Люди, ви подуріли?

А Петро рубає собі, а батько собі.

А як верба впала й сусід Петро гепнув з вербою на землю й подряпав лице, ще й руку звихнув, тоді почалося таке, що й...

Потім батько тягався по судах, приїздила з міста комісія на межу з суддею та з адвокатами.

А потім мусів батько на судові кошти продати корову й підсвинка й кляв на цілу хату:

— От вар'яцька межа, бодай її була холера взяла разом з вербою.

Оце мабуть таке й тут у книжці написано:

Пощо вар'яцька межа стоїть? Тільки що польськи трохи інакше.

А ця „стражніца“—це, мабуть, щось страшне.

Певно—така вар'яцька межа, що з'їсть корову й підсвинка, вона чимало страху може нагнати. А як повів очима по рядках, там було написано:

— Na jej widok mi się godzi...

І він засміявся голосно. Останні трое слів чомусь у його зливалися в одно, й з них виходив

якийсь „місіньгодзьо“. Він уявляв собі цього „місіньгодзя“, як маленького чоловіка, на тонких, вигнутих ніжках.

Це як раз у дворі у пана є такий попихач Капелерко, маленький, безусий, з лицем мов яблуко, хоча в літах. Як він іде вулицею, то мама завжди каже:

— Як той Капелерко дибулькає ноженятами, як спутаний.

Цей „місіньгодзьо“ десь певно так само дибулькає ногами, як Капелерко,

Він його бачить. Він он в садку дибулькає до його кривими ніжками, ніби косить ними траву, всміхається беззубим ротом, тиче до його пальцем, йде щораз ближче... ближче... той... місінь...

З поля вертали підвечір корови й якась заревіла за плотом біля бузини.

Андрійко пробудився, схопився.

Тер очі, не знав, що з ним, і де він.

Як побачив на землі книжку й каламар пригадав усе.

— А де зшиток?.. Зшитка нема... Де зшиток? Куди він дівся?..

Кинувся шукати... зробив кілька кроків і задеревів. Під яблунею лежав на животі їхній цуцик Бровко, крутив кудлатою головою то в один, то в другий бік, дер зубами зшиток, що лежав у його між лапами й розкидав шматки листів довкола.

— Андрійку, Андрійку.—кликала на подвір'ю мати.

Він копнув сердито цуценя, одібрав подертий зшиток, шпурнув у кропиву, захопив книжку й каламар і побіг до хати.

На другий день рано Андрійко довго крутився по хаті. Хотів, щоб батько взяв його з собою в поле, але батько поїхав сам.

А колись він ранком біг до школи й довго сидів на сходах, поки відчинили. В класі любив своє місце, любив сидіти у своїй лавці й дивитися просто у вічі вчителю. Якось так тепло було, ніби вдома. Раз який учитель усміхнувся і сказав, що йому добре з очей виглядає.

Андрійко не розумів цього „добре“, але відчував, що це щось гарне.

І тоді він рвався до школи, не можна було вдержати його дома.

А тепер згадка про школу гасить блиск у його очах.

— Чого ти, Андрійку, крутишся? Пора до школи, всі діти пішли.

Андрійко з похиленою головою збирав зі столу немов, не книжки, а каміння, і з похиленою головою виходив з хати.

До воріт якийсь доплентався, а на вулиці став, як укопаний під тинном.

— Як іти? Кара ненаписана... Скаже, що Бровко подер зшиток?.. Вчителька не повірить, скаже, що бреше. І лінійка не мине його спини.

А вона така страшна ця лінійка.

Цю лінійку, таку довгеньку, чотиригранку, дубову приніс столярів хлопець учительці в дарунку... Вже півроку... Вона познайомилася вже не з одною учнівською долонею й спиною й не полomalася. Коли б вона вже полomalася, це бажання не раз виривалося з хлоп'ячого серця.

— Андрійку, ти чого стоїш?—питав Василь, що перескочив через перелаз.

— Ага, тебе вчора вчителька набила, мені казав Іван.

— Ну, то що?

— А кару написав?

— Бровко зшитка подер.

— Брешеш.

— Бігме.

— А вчителька наб'є.

— Знаю.

— А ти не йди до школи...

— А як?

— Ходім поза школу. Я ходив вчора й сьогодні піду. Або мені чого до школи, щоб пані лупила?

Про це „поза школу“ Андрійко чув між учнями й воно виходило йому таким, від чого повинно лице червоніти.

Але як Василь сіпнув його за рукав, і сказав: Ходи, кортить тебе, щоб пані набила,—він похнюпив голову й пішов за ним.

Побігли стежкою через старий цвинтар.

— Ти, Андрійку, сховай книжки в пазуху, щоб ніхто не бачив. А то ще батькові скаже.

Андрійко пішов мов на смерть. Книжки сховав у пазуху, але вони його здорово муляли. Як були за селом, Василь поховав книжки в кущах дерези і що духу побігли в ялинки...

* * *

Як вертав опівдні додому, страх збивав його з ніг, коліна вгиналися, тремтіли, йому здавалося, що дома вже знають, що хтось уже все розповів та що батько певно чекає на його з ременем у руках. Чим ближче до хати, тим тяжче робилося на серці.

А як увійшов у сіни, не знав, чи йти до хати, чи втікати геть.

— Ти де досі?.. Йди обідати,—говорила мати, що надійшла знадвору.

Зрозумів, що вдома нічого не знають і з легким серцем переступив хатній поріг.

А на другий день Андрійко з Василем знову ганяли в ялинках. Василь лазив на дерева, видирав воронячі гнізда, шукали ягід, гарцювали як два молоді цуцики.

Але як загудів тартак у сусідньому селі, то немовби хто ввечері раптом погасив світло у хаті. Так темно зробилося на душі.

Андрійко з похиленою головою вертав додому.

* * *

Вдома було все гаразд. Минуло пополудне, вже було надвечір. Андрійко пустився з хати на двір. Спинився в сінях і—глип на двір,—задеревів.

Від воріт іде вчителька... Перша думка: куди тікати? Надвір неможна, побачить. В сінях стояла драбина, сперта до стіни.

Він скоріше по драбині на горище. Припав з самого краю в темному кутку під стріхою.

Чує в хату входить вчителька.

— Niech będzie pochwalony...

Мама відповіла: На віки.

— Чому Андрійко не ходить до школи?—питала пані по-польськи.

— Андрійко?

— Чому його два дні не було в школі?

— Він ходив...

Андрійко чує все, бо хатні двері одчинені.

Чує здивований голос мами й її тремтіння. І в серці немов щось обірвалося... Так немов хтось твердою рукою сіпнув раптом і щось дуже заболіло. Хотілося зіскочити з горища, обняти маму за ноги та й кричати—плакати:

— Мамо, матусю, не сердьтєся, я винен. Я не був у школі, я боюся, дуже боюся і школи і вчительки й тої дубової лінійки, дуже боюся, і тої книжки, що я її не розумію.

Але було соромно, страшно. Там вона, пані, така гарна, білява, з такими сірими, сердитими очима, як у шуліки.

Залазив глибше в темний куток, а зуби сікли сікачами.

— Він не був—говорила різко.—Казали діти, що він поза школу ходить.

— Поза школу?.. Ні, не може бути. Андрійко? Він ніколи, він так гарно вчився.

Гарно? Він нічого не вміє. Шкода того часу, що марно тратить. Мучусь з ним від самого початку й нічого не виходить.

— Якже так?.. Той вчитель, що його давніше вчив, радив його в гімназію.—З останнього стягнється,—казав,—і віддайте.--Не міг Андрійка нахвалитися.

— Його в гімназію? Хіба, що у вас гроші поплісніли? Шкода часу... Краще він корову попас би. Тільки не поза школу, бо це псує інших дітей.

Мамі було боляче й образливо за її дитину. Але бачила, що щось воно не так, як слід. Не може бути, щоб учителька говорила неправду. Раз каже, не був, певно не був... Куди він лазив, чому?

Думки метушилися неспокійно, не могли розв'язати загадки. Вибігла на поріг, кликала Андрійка. Андрійко не з'являвся.

Лежав ні живий, ні мертвий і тремтів, що ось його знайдуть, витягнуть з кутка, а потім..

Не хотів розкривати думкою того, що далі, боявся. Там лежало щось страшне, якась мохната, чорна, страшна мара, що по лісових безвістях бродить і людей лякає.

— Дивно, Бжозовська, що ваш хлопець не хоче вчитися польської мови. Ви полька і повинні звернути на це увагу.

— Я полька?

— Авжеж, мені люди говорили; казали—ваша мама була.

— Нічого я не знаю, пані. Може баба де була, може її хрестили в костьолі?

— Ви, Бжозовська, робите великий гріх. Вам треба в костьолі висповідатись. Так не можна говорити. Хай буде баба. Значить, ви все ж полька, а Андрійко ваш син і в йому пливе теж польська кров. Ваш обов'язок навчити його рідної мови.

— Та я сама не вмію.

— Нічого. Він може в школі. А він он як,— поза школу.

Наша вітчизна воскресла, вона тепер велика, славна. І цуратись її не можна. Це гріх, великий гріх. Ну, бувайте...

Вийшла. На порозі зустріла батька.

Глипнула на його серйозне обличчя.

— „Завзятий русин,“—чула що й радикал.

Пройшла скоро мимо.

А мати стояла серед хати з заломленими руками.

— Вона чого заходила?

— Ти чув таке?—простогнала жінка.

— Що?

— Та Андрійко ходить поза школу.

— Андрій?..—крикнув здивовано батько.

— Вже два дні у школі не був. Поза школу ходить... Не вчиться...

— Андрійко не вчиться?

— Казала, до польської книжки не береться, ані раз... казала, що туман.

А батько сів на лаві й опустив руки. Дивився на жінку мовчки. А потім:

— Я тут чогось не розумію! Це не може бути! Так відразу перемінився? Я хотів, я думав... може з останнього, може стягнемось, може б у місто...

— Казала, краще б корову пас...—говорила жалісно мати.

— Воно то так, ясно... Вони б... так... так... Їм радше, коли б ми всі пастухами, бо пастух недалеко від худоби втік... Або хоч би з торбами... ясно...

І що ми тепер будемо з ним робити?

Дивився на жінку.

Вона стояла боком до розтопленої печі. Одна сторона обличчя була червона як жар, а друга пополотніла.

— Або я знаю.—ледве губами рухала.

— Як його тут затуманили, то там у місті за-
ключують...—говорив батько півголосом немов до себе й похилив журну голову на груди.

А Андрійко лежав без руху в кутку й запер віддих у собі.

Він чує, що щось добре, світле рветься, ломиться, що щось високе, про що він не-то неви-

разно мріяв, не-то снилося йому, має упасти в болото, у прірву, що він уже не той Андрійко, якому казав учитель, що йому „добре з очей виглядає“, що десь воно все щезло, марно пропало.

І дитяче серце колеться на дрібні тріски, стискається нервово, б'ється як перелякана пташка об дроти клітки, а з голубих оченят сльози зірками кап, кап, кап.

Блиснуть на хвилину до місячного світла, що крадеться крізь подерту стріху, і гаснуть у сірому поросі, як бідняцька доля у злиднях.

Учитель Тимцюра йшов так додому, ніби підкрадався до чужої комори.

Надворі вечоріло, було мокро, болото липло до чобіт.

Місив важко ногами, витягав з трудом чоботи, немов би хто знизу ловив їх обіруч і не пускав.

Тимцюра ставав від часу до часу, оглядався, обтирав піт з чола, а потім ішов далі й ступав так обережно, щоб навіть болото не чвиркало під ногами.

Хотів, щоб ніхто не чув його ходу, щоб ніхто й не бачив.

Пересувався, мов тінь в сутінках попід плотами.

Як дійшов до шкільних воріт, станув, сперся на ворота, а на худощаве, втомлене обличчя з-під полинялого капелюха висипалися клапті сивого волосся.

Стояв нерішуче, поглядав боязко на свої вікна, а потім поплентався до дверей.

В сінних потемках довго тримав клямку. Не міг відчинити, здригався перед тим скрипом, що то ним одчинені двері мали сповістити тих, що в хаті, що він вернув. Натужував всю силу.

Переступив через поріг і станув в кімнаті біля дверей, наче ніс великий тягар і задихався. Жінка з-під навислих брів кинула на його вуглями очей.

А він мовчав і стояв з опущеними руками.

— Ти де досі?—питала здивовано.

— Та я... знаєш... я...—Говорив шепотом, не міг знайти слів, не міг висказати того, що застрягло в глотці й тамувало віддих.

Йшов на пальцях до жінки, оглядався, ніби боявся, щоб хто не підслухав.

— Ти чого, Остапе?.. Що таке?.. питала тривожно жінка.

Тсс... Я... знаєш... я був.. на засіданні.

Останнє слово він так промимрив, як коли б зів'ялу траву зім'яв у пальцях.

А потім вернувся до дверей, одчинив, заглянув до сіней і знову зачинив.

— Там була нарада.

— Де?..

— У Кулку рольнічому ¹⁾.

Кивав боязко пальцем, щоб не скрикнула.

— Тсс... у Кулку... знаєш?..

— У Кулку?.. І ти?.. Чого?..—здивовано.

— Тсс. Тихше...

Цокнула клямка. Він стрепенувся, зняв раптово вгору перелякані брови.

Всередині щось нагло обірвалося.

¹⁾ С.-г. товариство.

Як побачив на порозі дочку, зідхнув легше.

Говорив до дочки:—Ти, Марійко, вийди, поглянь, чи хто не йде. Я мамі щось... Ти йди, дивись...

— Знаєш, приїхав інспектор,—говорив далі жінці,—і ксьондз з Томашівки.

— Інспектор і ксьондз?.. Чого?..

Дрижачою рукою поправляла волосся на голові.

— І наш декан ¹⁾ був і вїт, і Дмитра з читальні закликали, був комендант постерунку, були з двора.

— Знову якісь вибори?

Він мовчав.

Що сталося?—питала настирливо й схватила за руку.

— Що сталося... що сталося...—лепетів безпорадно, а думки бродили мов з позав'язуваними очима і не могли знайти стежки.

А потім стрепенувся, заговорив живо, ніби весь запас пекучих думок хотів зразу викинути.

— Мають ставляти пам'ятник Пілсудському.

— Де?—скрикнула здивовано.

— Та... тут...

Замовк, урвав, як коли-б хто долонею уста заткнув.

Дивився розгублено на жінку.

— У нас?..

— Тихше, Галю, тссс... тихше...

¹⁾ Протоєрей.

А їй хотілося крикнути так, щоб аж стеля розлетілася в шматки.

Але він схватив її дрижачою рукою за плече й молив:

— Галю, тихше... та тихше...

Вона сперлася плечима об стіл і опустила вниз задеревілі руки.

А він не знав, чи говорити далі, чи ні. Стояв нерішуче, вагався. Потім пригадував, що все одно треба сказати, бо не сховає перед нею.

— Покликали мене з кляси, прислали.

Стягнули й голову читальні, церковників.

Казав ксьондз, що бюст уже готовий. Мають тільки місце зрівняти коло церкви й поставити кам'яну основу.

Гроші дає двір і костьол...

Втомився, наче кілька годин говорив.

Замовк.

А потім знову говорив насилу.

— На засіданні промовляв перший ксьондз... Говорив, говорив, ти знаєш...

Стою, не знаю, що робиться зі мною, де я... А Дмитро з читальні дивиться на мене, а сам мов стіна.

Потім встав наш декан... Гадаю собі, може він скаже „ні“, може заперечить. Так чекаю його слів, аж дух запирає.

А він каже: треба, конче треба, як доказ „wdzięcznego ludku ruskiego“.

Чую, що Дмитро палить мені лице поглядом.

Боюся його очей, але мушу глянути.

А вони німо питають мене:

— А ти що?

А я стою і січу зубами як на морозі.

А тут інспектор до мене:

— Пане Тимцюра, а пан що?

Замовк. Червоні плями сідали на поморщеному обличчі.

Намагався проковтнути щось тверде, але воно застрягло в горлі й не рушиться.

— А ти що? далеким гомоном питала жінка й дивилася переляканими очима.

— А я сказав, що... ніби... тее... що... треба...

Сів на крісло й обіруч тримався стола, а голова теліпалась то вправо, то вліво, дрібно.

В хаті—гріб.

А потім знову говорив:

— Як я глянув в той бік, де стояв Дмитро біля дверей, його не було.

Мені аж легше стало, що його очей нема.

Знову урвав.

Жінка стояла без руху як статуя.

На замучені обличчя кидала лампа холодний блиск.

Хтось стукнув чимсь... Чи він, чи вона,—самі не знали.

Такий різкий стук, ніби хто тишу зловив за плечі й гепнув нею до підлоги.

— І ти?.. знову зойкнула.

— Я... я... що-ж...—белькотів безсильно старечими губами, мов просив милостині...

Потім поклав голову на руки і заплющив очі. В потемках бігали різноколірові коліщата, як рої комах вертілись.

Заплющував очі дужче, щоб холодна, непо-рушна темнота поклала руку на голову, де шуміло мов під лотоками.

Рипнули двері.

Рванувся, ніби хто ножем в потилицю вдарив.

— Хтось іде... говорила Марійка, скидаючи платок з голови.

Схопився, мацав заляканими очима по дверях. На порозі станув інспектор.

— Добри вечур,—говорив недбало, владно.

— Моє ушанованє, моє ушанованє... гнувся Тимцюра.

— Прошу, будь ласка, сідайте...

— Не маю часу, зараз їду... Хотів вам ще кілька слів сказати. Не забудьте підготувати все...

Вінки, квіти... Пам'ятайте, дві неділі... Треба щоб були промови від школи, від учнів, від села.

Треба в школі проробити це, підучити по-польськи.

Треба виявити свою відданість державі. Треба, заворушити село.

Це на вашій відповідальності. Пам'ятайте...

Виходив.

Тимцюра йшов за ним, випроваджував на двір, а перелякані очі бігали по інспекторових плечах.

Як вернув, станув посеред кімнати.

Жінка з дочкою стояли біля стола з витягненими шиями, з очима вп'яленими одна в одну, хотіли сказати собі якусь болючу тайну й не могли знайти слів.

Жінка вуглями очей обпекла його обличчя.

Мусів закрити рукавом лице, а голова схилилась здригала.

Раптом почув тріск.

Опустив руку, крутнув головою, спинив очі на жінці і дочці.

А дончина рука, що рванула кофту, вп'ялилася в оддертий шматок й дригала судорожно, як рана птаха на гілці, а за великими каплями сліз на очах горів сердитий вогонь.

Мусів повернути голову до вікна.

Але звідти бив його їдкий лай собак, що проводили інспектора темною вулицею.

Вернув я щойно з міста, возив дрова з панського лісу. Намерзся так, що зуб на зуба скаче.

Не встиг я повісити шапку на цвяху і затерти задубілі руки, а жінка до мене:

— От приходив з двора від економа. Казав, щоби ти зараз ішов до його.

Що це за біда?—гадаю собі. Чого він від мене хоче? Шукаю в своїй голові причини... Чого це може хотіти економ від мене?

Чи може скинув я коли яке поліно по дорозі з тих панських дров, що вожу в місто, та може хто вповів економові? А може яка інша напасть?

— Що ж би це таке?

А може яка робота є?.. Я потрохи заробляю в дворі. Платять так, що краще й не говорити, але час важкий, заробити нема де, то нехай півдаром, щоби хоч щось капнуло, бо в хаті не біда, а таки загибель.

А може? Воно добре було б, бо дров маю ще відвезти чотири фури й кінець. А потім у кулак труби.

Їм я цю ложку страви, що жінка у миску насипала, й не їм, а думки мої у дворі. Десь я ні-

бито відчиняю фіртку, десь ніби на подвір'ю здибаю економа, десь ніби він сердитий і гаркає на мене, а я не знаю, як мені з ним говорити.

— Та ти, чоловіче, не забувайся, але вплитай скоріше та йди, небого, до двора. Гадаєш, що там будуть на тебе вичікувати? Це тільки пани люблять, щоби на них чекати, а сами чекати не люблять...

Та ніби, що вона має мені таке казати? Я це й сам гаразд знаю.

Доїв я ложку тої страви, беру шапку і йду... Під ногами мокро, сніг мов каша, коліна підмною теліпаються. Де ж, я з ранку на ногах.

Приходжу до двора, на подвір'ю темно. Собаки кинулись до мене юрбою з лаєм... Якось втихомирив я їх, й прямо до економа.

Витер я ноги в солому, зайшов до сіней, намацав напотемки кухонні двері й війшов. В кухні була тільки служниця.

— Чи пан дома?—питаю.

— А вам чого?

— Я й сам, дівонько добра, не знаю чого. Присилав пан по мене, от я й прийшов. Може ти знаєш чого?

Дівка обернулась до мене сердито плечима і пішла в покої.

Через хвилину чую тупіт чобіт... Ого, гадаю собі, йде сюди... Прийшов. Був тільки в штанах і в сорочці, бо в хаті дуже натоплено і так парно, що аж млість б'є на чоловіка.

— Ходи сюди! — гримнув як з труби, і завернув в покої.

Я станув, як дурний... Чого він мене в покої?.. Бувало тут в кухні каже що треба, а тепер в покої. Як я туди піду в таких чоботях? Не знаю, що робити.

— Чого ж ти, хлопе, не йдеш? — крикнув він з-за дверей.

Кинув я шапку на лаву, човхнув кілька разів чобітьми в якусь шмату, що лежала коло порога, й пустився за ним.

Опинився я у невеличкій кімнатці. Він сидів вже коло стола, а на столі купа якихсь паперів та книжок.

Стаю коло порога та й думаю собі, щось воно недобрим пахне.

— Ти дістав картку?.. він до мене.

— Картку, яку картку, прошу пана?

Не збагну жадним способом, про яку це він картку говорить.

— Як то яку, виборчу?.. Чого дурного вдаєш?..

— Я не вдаю, прошу пана, тільки не знав про яку картку мова.

— А тепер знаєш?

— А тепер знаю, прошу пана.

— Де вона?

— Хто?

— Та картка? Ти оглух?

Після завтра вибори, ціле село трубить про це, а ти що, ніби не знаєш?

— Знати то я знаю, але мені не дали ще чомусь картки. Вчора я ходив до канцелярії, питав чому, а мені відповіли ні се, ні те...

— Або хлопіві нащо наперед картки, щоби молоко нею накрив, чи щоб читальники у нього забрали? Сьогодні мали тобі вручити, дістав?

— Не знаю, прошу пана, бо я ще зранку поїхав з дровами і що лиш тепер вернув, а жінка каже мені, що ви по мене прислали. От я й побіг, а про картку, байдуже, не питав.

— Не питав, то не питав. А картку тобі або вже сьогодні дали, або може завтра. От тобі від мене приказ: ти маєш завтра принести картку, а я тобі напишу, на кого голосувати... Як не прийдеш, то пам'ятай собі, щоб я тебе не бачив більше на двірському подвір'ю.

А мене як коли б обухом хто в голову: Гуп! От тобі справа... Що ж мені робити? Казали мені наші, аби я домагався картки, і я пішов був у громадську канцелярію вчора. А тепер вже каюся. Може нехай була б там пропала, а то тепер, хочеш, не хочеш, будь, чоловіче, хрунем¹⁾, бо економ каже.

— Міркую собі, як би тут вибрехатись. Не скажу йому в очі: не хочу, — бо скрутить, як ужевку.

— Та я, прошу пана, хочу завтра знову з дровами і після завтра, поки ще можна саньми про-

¹⁾ Зрадник.

хопитись, а то як зовсім пустить дорога, тоді з місця не рушиш. Та й днини шкода.

А сам дивлюся прямо йому в вічі і стараюся не кліпнути, щоб не дати знаку по собі, що брешу.

— Бреши, бреши! Хлоп то така холера, що він здохнув би, як не збрехав би. Дороги за два дні ще чорт не вхопить і тебе з нею, а за днину нехай тобою не трясе пропасниця, бо пан дасть тобі пів кірця¹⁾ жита.

А ти завтра приходи до мене з карткою і завтра дістанеш жито, щоб не думав, що хтось тебе дурить. А тепер марш до дому і питай жінку, чи є картка.

Вийшов я на подвір'я, як коли б хто на мене бочку холодної води виляв.

Вертаю до дому, йду вулицями, проходжу побіч людей і нікого не бачу, бо щось застрягло мені в мозок, от так як коли б затесаного кола вбив і не можу думкою рушити.

Входжу до хати, а жінка до мене:

— А що там?

Цими словами вона мене якось привела до пам'яті.

Сів я на лаві і відсапую так, як коли б фуру сіна викидав на подру²⁾.

— Чи принесли з канцелярії картку?—питаю, а сам думаю собі, краще вже коли б не принесли.

1) З пуди.

2) Горище.

— Та принесли, он в миснику...

Я зовсім руки опустив.

— А що б їх холера побрала!—не витримав я.

А жінка на мене глип здивовано, чого це я... А потім постояла хвилину, знову на мене поглянула, і бачу, що вже догадалася і більше не питає.

Сиджу я на лаві, а моїх п'ятеро, ще не полягли, ще брикають як ті жеребці, а я на них дивлюся й гадаю собі: Та й на що я вас наплодив? От тепер, поки ви малі, то ще брикаєте, а як підхопитеся, то буде економ так вами поганяти, як мною...

Дала їм жінка по скибці кукурудзяного коржа, а вони його так стерли у мить як малину. Бачу, що ротики у них ще одверті, хочуть ще, липнуть очима до маминих рук, але нічого з того. Нехай будуть вдоволені й тим, бо є такі діти, що й коржа не бачуть. А я зароблю який злотий та хоч кукурудзянки коли-не-коли куплю.

— А йдіть вже хиріти!—кричить жінка.

А я гадаю собі: от би вам, небоженьки, того пів кірця житця змолоти, ото б вплітали той пахучий хлібець... Ба, коли той-пів корець такий важкий та гіркий... Але бачу, що вони, хоч ще й не знають про його, але дуже його хочуть, так смакували б, що раз. Ні, гадаю собі, краще обійдеться так. Яюсь обходимося від осені, може ще яюсь до нового переб'ємося, може яюсь витримаємо.

Але чи витримаєте ви і без кукурудзяного? Ба, чи витримаєте? Бо як я не піду голосувати за па-

ном, то й того коржа не буде, ой не буде, дітоньки, бо тоді з роботою так, як коли б сокирою пальці обрубав. Раз, і нема...

А що тоді буде, що ви мені казатимете?

А може не будете мені нічого казати, але будете мені тими оченятами сльозавими світити і вдень і ввечер, а мені вже краще, щоб мені передсмертну свічку засвітили, чим аби ви світили мені своїми слізьми.

Та й що мені робити і як мені бути? А як я піду з тою панською карткою? Як я на тих шкіролупів та ще свій голос даватиму? Та краще, щоб той голос у мені занімів, замерз кригою, щоб його ніхто не бачив і не чув, та щоб мене потім ціле село хрунем не публічило.

Сиджу так, голова ходором мені ходить. Нічого не придумаю. От так, ніби якийсь павук обсо-тав мене довкола і я не можу рушитись. А потім гадаю собі, треба порадитись з людьми. Не я один в селі, й не моя це тільки справа. Нехай люди знають мою біду, нехай скажуть своє слово, бо з громадою мені й вставати й лягати.

Піду я до Пилипа, він у нас і від виборів, від читальні, від усього. Він наш, і все село як на нитці тримає.

Приходжу, а в него сусідський хлопчисько.

— А ходіть-но, куме Пилипе,—кажу,—на двір на хвилину, там кум Андрій до вас.

Виходить Пилип, я йому так і так: — Біда на мене, Пилипе!

Й розкажую йому всю правду, як рідному братові.

— Кажіть мені, куме, як бути й що робити, бо такий скрут, що хоч головою в стіну товчи.

Бо коли б мені не діти, то я плюнув би йому в лице, та й здихав би з голоду, зовсім здихав би. Бо мені не жаль за світом ані тільки, ані за макове зерно.

Але їх мені жаль, бо вони в мене не бачили добра і на великдень, та й не знаю, чи коли побачать.

Замовк я, чекаю, що він скаже.

Він довго мовчав, а потім вдарив мене рукою по плечах і каже:

— Ви, Іване, бідний чоловік та й пан вас перекусить. Підіть ви завтра до нього й занесіть вашу картку.

Я всього сподівався від Пилипа, але цих слів не чекав.

— Та ніби як? Значить, треба мені бути хрунем і край? А потім буде мені луб лице перед цілим селом.

— Ви, Іване, будьте спокійні й не журіться. Ви занесіть завтра до пана свою картку, нехай він вам напише панський номер на ній. Але беріть відразу з собою мішок на жито, бо догадається,—та й жита шкода. А в вечір з тою картою приходіть до мене. Тільки, Іване, ша, нікому ні пів слова, навіть жінці.

Хтось торкнув з хати за клямку, чи не сусідський хлопчисько.

Пилип сіпнув мене за рукав і я пішов швидко. На другий день беру виборчу картку й мішок на жито і йду до економа так як на страту. Кажу служниці, щоб передала, що я прийшов.

— Та кільки вас нині ходять тих газдів? Чогось так, як по свячену воду? — каже.

— Нічо не роблять, лиш затоптують мені підлогу, а ти потім тільки мий за ними.

— А мені що?—кажу.—Як мене кличуть, я йду.

Кличе мене дівка в покої. Поклав я мішок і шапку на лаві й пішов. Економ знову тільки в штанах та в сорочці сидить.

— Що, приніс?—і регочеться.

— Та приніс, прошу пана.

— Я так і знав, бо на вас хлопів, як не галюкай як на тих волів, то нічого не зробиш. Давай!

Витягнув я з кишені картку й поклав перед ним на столі. Він взяв перо, помачав і мах-мах виписав номер панської листи.

А потім зложив картку та й каже:

— На, тільки сховай і нікому не показуй. А завтра приходи до школи й кинеш перед комісією в ящик.

Дякую панові,—кажу—я так зроблю.

— Чого ж ти ще ждеш—питає, бо бачить, що я не рухаюсь.

— Та я просив би вашої ласки, щоб ви вже відразу того пів кірця мені жита, бо я з собою вже мішок захопив. Знаєте, дома ні зерна нема...

— А ти б на великдень лишив його, ще зіжреш, не бійся. Але коли тебе вже так хапає, то на!

Написав записку до гуменного й дав мені.

Вийшов я від него, знайшов гуменного, він відважив мені жита й сміється:

— От хлопи на дурничку внадились. Це вже ти нині двадцятий семей. Ще скільки вас жебраків прийде?

— А я ніби звідки знаю? Ви питайте економа, — кажу.

Взяв я мішок на плечі, несучи селом, а лице мені горить.

Брешу я людям, кажу, що взяв за те, що панські дрова вожу.

— Та чого це вам, Іване, перед самими виборами жита панського захотілось?

Так кепкують з мене.

А я голову опускаю нижче, щоб люди лица не бачили, йду й гадаю собі: Ой, Пилипе, Пилипе, що ти з мене за публіку зробив? І як то воно буде з тою карткою? Думаєте, чую, що жито несучу? Ні, не жито, а якусь кам'яну гору.

Приходжу до дому й скидаю серед хати з плечей.

А жінка сплеснула в долоні та й до мене:

— Іди мені, чоловіче, з очей, страться з тим зерном. Бо як ми бідою світимо на все село, то лицем я не хочу світити.

А я кажу їй:

— Ти, жінко, затули собі губу. Не досить, що економ мною поганяє, а й ти ще хочеш? Тут, жін-

ко, не твоя голова. А жито висип на піч, нехай схне, бо я завтра його до млина, щоб воно мені скоріше з очей.

Ледве діждався вечера. Як тільки стемніло, я до Пилипа.

— От вам і картка.

Він взяв, подивився й каже:—Тепер ви, Іване, сховайте собі цю картку, а я вам дам ще нашу. Бачите така сама, з такою самою печаткою, тільки тут написаний наш хлопський номер. Ото ви завтра, як будете йти на вибори, то в школі на дверях будуть стояти жандарми. Як будуть вас питати, на кого голосуєте, ви кажіть що на панів. А в сінях може буде економ, або хтось з двора, може буде переглядати, то ви покажіть панську. А як вийдете в кімнату перед комісію, то там уже ніхто не має права питати вас, на кого голосуєте. Тоді запхайте руку в кишеню й тримайте поки не прийде на вас черга. Як викличуть, підете до стола, панську картку лишайте в кишені, витягніть нашу й кидайте так, як вона складена, в скриньку, обертайтеся і йдіть до дому та нехай вас голова не болить. А ввечер панську картку принесіть мені, щоб у нас був рахунок.

Я аж віддихнув лекше. Он воно які

На другий день я йшов твердо на вибори. Коло мене крутяться двірські форналі, щоби мене ніхто не агітував. Нічого не зробиш. Сільські дивляться на мене з-під ока, підозріло. Є й Пилип, але я від нього здалека, щоб ніхто й не подумав.

Десь перед полуднем пропустили жандарми й мене.

— На кого?—питають.

— На панську лісту—кажу.

— Йди скоріше - - й попихає мене в плечі. В сінях підійшов до мене економ. Я наставив йому картку, він розкрив, глипнув і каже:—Йди!

Опинився я в кімнаті. Комісія викликає людей, а вони підходять до стола, й кидають картки в коробку. Підійшов я, витягнув з кишені ту картку, що дав мені Пилип, й кинув, як грань з руки, і мерщій до дверей.

І все мені здається, що ось-ось мене завернуть і скажуть: А ти, Іване, як? Бо в комісії сидів і пан, і так на мене дивився, як голодний вовк.

Але ніхто мене не завернув, і я опинився вже на дворі.

Приходжу до дому.

— Давай, жінко, мішка, нехай зберу жито, бо йду в млин.

Зсипали ми це жито, як крадене. Хлепнув я якоїсь бевки¹⁾, мішок на плечі та в млин. Скоро справився в млині, бо мало хто меле. На вечір був вже дома.

— А тепер розчини, жінко, хліб, нехай діти житнього хліба посмакують, бо давно забули, який в його смак.

Вносить жінка діжу, дивиться на мене вовком, а мені байдуже.

¹⁾ Рідка страва

А раненько я поїхав з дровами у місто й вернув знову під вечір.

Вже в снігах почув я солодкуватий запах свіжого хліба. Входжу, а діти сидять на припічку одно коло другого, як горобці на плоті, й смакують свіжий хлібець, аж любо дивитися.

Так уплітають, як дуже солодкі цукерки.

Дивлюся на них та й гадаю собі:

— Нема то, як дитині. Що їй? Щоб тільки дзьобала, як та пташка. А як воно, чиє?—байдуже їй.

Ой, коли б ви, дітоньки, знали, який це ви хліб їсте та коли б ви розуміли,—не мляскали б ви тими червоними губками так смачно, що аж слина тече.

Та колиб хоч вам на здоровля вийшло! Дає мені жінка їсти й крає скибку хліба. Беру в руки, а він так пахне, так як ті спілі жита, як шумлять в жнива на полі. Ой, раз пахне. Втягаю в себе той запах і чую, що від того хліба пахне нашим важким, хлопським потом, нашою кервавицею.

Кусаю, смачний і гадаю собі: Їжте, дітоньки, їжте на здоровля, бо це таки наш піт та він вам не пошкодить...

Як я в неділю ішов з сусідою Андрієм, побачив мене гуменний, покликав набік та й каже:

— Ви, Іване, не показуйтеся який час економіві на очі, бо казав, що вам всім морди порозбиває...

Вечірні сутінки здавили кімнату.

Немов в брудній воді топилися криві, почорнілі стіни, низькі ліжка з сірими ряднами та невеличкий стіл.

Десь на вулицях горіли лампи.

Бліді блиски, що блукали хмарними, вузькими завулками, несміливо гралися на підвіконні й на краєчку стіни.

Петро сидів біля стола. Спер голову на обі руки і цілий час дивився через вікно на проти-лежну стіну, де на сірому полотнищі вирізувалися вікна темними латками, де облупаний тинк кучерявився вихилясами й де з-під сірого рижа цегла виставляла пощерблені зуби.

Петро намагався зілляти всі ці плями в одно, хотів дати йому одну суцільну форму, відтворити живим, промовистим свідком тієї нужди, що так вміло ховається серед великоміської пишности, що так камінно мовчить серед великоміського гамору.

Але тоді, як зусилля його думки й фантазії здавалися ось-ось здійснити, як всі ці плями мали зіллятися в одно живе й заговорити мовою кривди й визиску, тоді несподівано стукнуло різко крісло в кімнаті, і все це, наче перелякані горобці, фур-

кнуло врозтіч й ховалося по темних закутинах завулка.

Цей стук так грубо потряс Петра за серце.

— Чого ти, Іване, крісла перевертаєш?—питав товариша, що щойно схопився з ліжка і заходив нервово по кімнаті. Іван мовчав і ходив від порога до стіни.

— Невже ж треба нервуватися?—продовжував Петро.

— В таких випадках треба бути зовсім спокійним, треба все холодно обдумати...

Ці слова відскакували від Івана, як від скелі. Здавалося, що він їх зовсім не чує. Його довге, темне волосся розсипалося бурхливо на високому чолі й теліпалось так нервово, як і сам Іван.

Не хотілося про ніщо балакати. Стискав так міцно тонкі губи, наче мав ізципити їх нерозривно.

— Ти краще сядь от-тут і подумай добре. Може неварто хвилюватися, може краще плюнути на все.

— А ти не переконуй мене,—кинув одривисто Іван.

— Чому я не повинен тебе переконувати? Ми не сьогодні що лиш зустрінулись. Зрештою, тут не про дрібницю справа, це такий крок... Від цього залежить, ну твоє,—та не тільки твоє, може ще чие...

Не доказав останнього слова. Не хотілося.

Важко було грюкнути ним серед цієї тиші.

Від такого слова щось біля серця звичайно обривається.

А Іван пристанув і намагався говорити спокійно:
— Слухай, Петре, мені не треба розказувати тобі деталів ще раз. Ти знаєш їх. Це справа постановлена, вона не залежить виключно від мене самого. Є певні обов'язки, певна солідарність, дисципліна. Я взяв на себе цей обов'язок добровільно, свідомо. Що тут більше балакати, над чим думати?

Ти гадаєш, я хвилююся тому, що боюся? Чи може себе жалко? Бачиш, хотілося б, коли вже йдеш на або-або, щоб праця даром не пропала. Думаєш над тим, як би найкраще зробити, гориш бажанням, щоб навіть найменший крок не вийшов хибно. Бо в таких випадках від дрібниць багато залежить.

От що хвилює!

Треба, Петре, і все...

Розгорнув тільки широко руками.

— А мені здається, що воно не так—зеперечував Петро.

— Ти береш справу занадто чуттєво. В громадській роботі це не годиться. Ти знову говориш, що наші програми різні, а з ними наші погляди, тактика.

— Бачиш, погляди поглядами, Іване, але є певні основні справи, такі прості, ясні, які самі б'ють в очі, і різно дивитися на них не можна.

Задля того, щоб заставити історію повернути свою лінію, замало одної людини.

Тут треба маси і то свідомої, організованої, яка загоріла б вулканом, спалахкотіла пожегаром помсти

і одностайно мозолястими руками схопила за основи існуючого насильницького ладу і розтрясла їх у нівець. Так, трррах!.. І щоб тільки закурилось, щоб перевернулося з корінням, з самого дна.

Що тут одиниця? Це сірник, це так на хвилиночку бликнути і погаснути.

А ти і ті, що з тобою, молодечим палом, юнацькою одчайдушністю хочете це зробити.

Подумай тільки, чи це не абсурд?

— Я не розумію тебе, Петре. Не можу зрозуміти. Ти справляєш на мене вражіння, немов би ти отупів, немов все те, що довкола робиться, не має на тебе жодного впливу, немов зовсім не доходить до тебе.

Ти дивишся на околишне життя олив'яними очима, в яких нема ні вогню, ні блиску.

Я так не можу, розумієш це? Не можу!

Я йду вулицею і горю. Мене кожний крок на вулиці, кожний погляд б'є, як коли б хто поліном по фортеп'янових струнах гатив.

Мої всі нерви дрижать.

Ти уяви собі: Іду вулицею, а тут довкола тебе ціла зграя шакалів. Вони від ніг до голови вдекоровані своїми шовіністичними емблемами. Вони сичать з усіх боків як гаддя.

Йде молода панночка з рожевим ротиком, думав би—янгол. Але як тільки вона почула одно слово твоєї мови, ти бачиш, що на її рожевих губах лежить стрихніна, яку вона разом з призириливим поглядом блакитних очей хотіла б впустити

в твоє серце. Або йде грубий, череватий кабан, якийсь пан канцеліста, чи купець-кабанник, таке звичайне собі рило з-за рогатки, і з якою погордою, з якою нахабністю дивиться воно на тебе, що ти не син крульової небесної.—А що вже казати про тих, що вище?

І це на кожному кроці, і справа і зліва, з усіх усюдів.

Знаєш, я давно вже не читаю газет. Не можу. Не можу читати про безліч тих кривд, знущань, про безодню того звірства.

Дивуєшся, як ці люди,—чи закам'яніли, чи поніміли, чи вони справді якесь бидло, що так мовчки двигаютть ярмо.

Ні, я вже більше не можу. Хай буде, що хоче, але мусить знайтись якийсь гнів, якийсь протест.

Хай вони знають, що ще хтось не задеревів, що б'є ще якийсь живчик, що ще хтось вміє ненавидіти, вміє плюнути тому ясному панству в пику.

Знаєш, мені хочеться конче побачити жах, той підлий, блідний жах на скривлених вустах тої самої панночки. Мені хочеться, щоб ті їдкі, блакитні очі затяглись осіннім, дряхлим туманом, щоб підгорля під тим кабанським рилом задрижало з переляку, щоб та синя кров почорніла з гістерії.

Не знаєш, як страшенно мені цього хочеться хоча б на годину, на дві...

— Воно то так, Іване, може ти в дечому і маєш слухність. Тільки треба рахуватися з тим, щоб за звичайнісінького бублика не платити золотом,

Може бути, що ти більше вразливий, а я менш, тут нічого не вдієш. Та справа не в цьому. Я переконаний, що нам треба робити тільки те, що дає певні, важливі наслідки.

Кімнатна темінь віссала в себе останню фразу і вона втопилася безгоміно, як у багні.

Іван стояв хвилину з опущеною головою, а потім мовчки підійшов до стола, витер сірника й засвітив недогарок свічки на столі.

Потемки, як щурі, плигнули по кутках, а на стінах захвилювалися півтіні, бо через відчинене вікно вливався подих вітру і гойдав полум'ям на всі боки.

— А мені здається,—почав через деякий час Петро знову,—що ти і всі такі як ти, що ви так само, як ці нетлі, які біля світла крутяться.

Дивись, бачиш?

Крутяться, як коли б хотіли своїми тендитними крилами задушити вогонь. Бачиш, як змагається, і ось... пах... згоріла... нема. А за нею друга летить. Дивись, дивись і знову пах,—і тільки недопалок в розтопленій стеарині. Бачиш?

Хто знає, які почування метушать цими малими творіннями на вид цього вогню, і така паршивенька свічка стільки руху, чуття, стільки стремління пахне на нікчемний недопалок...

Знову мовчання...

Свічка розгойдує тіні на стінах, на яких нетлі відбиваються великими, крилатими птахами.

Іванові робиться холодно, завзятість його клонить сонно голову, шукає місця опору.

Але це тільки на хвилину.

Він оживає знову, збирає сили і уважно слідкує за свічкою.

Віля неї крутиться велика сіра нетля. Пурхає то вгору, то вниз, втікає до вікна, то знову летить стрілою на свічку.

Іван не спускає її з ока.

Десь глибоко зривається питання: Що буде з нею? Чомусь зв'язує її з собою.

Чи...—ні, він гонить сумнів від себе.

І раптом—шквирк. І—темно.

Іван засміявся бурхливо, тріумфально.

Його різкий, мушений сміх різав кімнатну темінь.

— А бачиш, бачиш!

Ну, що Петре?.. От і нетля! Ти бачиш?

— Чекай, ще нічого не бачу, бо темно,

— Але темінь бачиш?.. От і нетля!.. Що ж ти тепер?

Іван зривається й ходить швидко туди й назад.

— Значить все до часу, значить і нетля на щось спромоглася.

Треба тільки хотіти, головне хотіти, не киснути, не гнити, не гнутися.

Підчас цього Петро засвічує свічку і полум'я знову захиталося в обіймах вечірнього холоду.

— Ти, Іване, в останніх часах не так про мене думаєш, як годилось би товаришеві. Чогось ми тепер дуже розходимося в своїх поглядах. Але як би там не було, у мене є одно бажання,—зберегти тебе для кращої, для певнішої гри, для такої, що

дає дев'яносто відсотків певности, а не для льотереї.

А ви в льотерею граєтесь. Ось чого мені жаль...

В той час стукнув хтось у двері.

Петро й Іван переглянулися.

— Прошу!—кинув Іван.

Увійшла Петрова сестра Зофійка. Тримала в руці білого капелюха з широкими крисами і м'яла їх нервово пальцями. Чорні, як ворон, кучері розлізлись на голові недбало.

Глянула на брата й на Івася, і обличчя зробилося бліде, нерухоме.

Як дивилася на Івася, з великих очей хотіло вирватись щось тепле, ніжне, але сум закрив перед ним ворота.

А Петро поглядав з боку й бачив, як кутки вуст у неї дрижали дрібно.

Йому було ясно, що вона знала про все, що прийшла попроситись.

Робилося боляче на серці за їх обоє. Затискав зуби, покривав все мовчанням.

Привітались, вона не сідала.

Стояла серед кімнати, як коли б нагло забула, що треба їй робити, як коли б скупчила всі думки в одній точці, наче б щось дуже важного хотіла пригадати.

Тільки згодом підійшла напівнесвідомо до крісла й сіла так, щоб Івана мати весь час на очах...

А в йому зірвалася бурхлива боротьба.

Тепле, весняне з одного боку, з другого — тверде, сталеве, холодне. Вони наступають одно

на одне з усією силою, з усім розмахом. Вони сплітаються в судорожних обіймах, товчуться нещадно, здається, що груди розскочуться від цього.

Іван не може байдуже стояти. Він вирішує, що йому треба допомогти комусь, вирішує твердо, що—холодному. Так, треба йому подати руку. Інакше не можна. Треба втікати від того ніжного, відтрити його далеко.

Засунув міцно голову поміж плечі, ніби вона вросла поміж них, немов у його зовсім нема шиї.

Так було краще, певніше, немов то він витесаний грубо з одної плити.

Ходив по хаті важко, повільно.

А потім станув в кутку біля свого ліжка, взяв щось дуже обережно, завинув в папір і поклав в кишеню

Накинув пальто наопашки.

— Ти вже?—спитав Петро.

Не відповів нічого. Дивився то на Зофійку, то на Петра. Не знав, з ким в першу чергу прощатися. Треба б перше з нею... Але йому хочеться мати її руку останньою в своїй долоні, щоб нестертим понести її слід.

— А цього не береш?—питав тихо Петро й витягав щось з ящика.

— Пощо? Мені треба без гомону, тихо.

— Бери на кожний випадок, хто його знає.

Іван завагався.

Як Петро простягнув до нього руку з чимсь сталєво-зеленуватим, він взяв байдуже й сховав.

А Зофійка сиділа на кріслі й обома руками держалася так міцно поруччя, аж пальці погнулися.

На обличчі не рухалась ні одна риска, тільки чорні очі дивились якимось бездонно, ніби хотіли цілком всмоктати його в себе.

Іван підійшов до Петра.

— Бувай!.. Простягнув руку.

Чув, що Петрова рука лягла твердо. Навіть товариського тепла не було чути.

— Чи йому дійсно так байдуже?

Робилося чогось жалко. Вони з шкільної лавки товариші.

Але Петрів погляд не зовсім спокійний.

Він скоро просковзнув на Івановому обличчі... Іван повернувся потім до Зофійки.

Вона встала раптом і лівою рукою міцно сперлася об стіл.

А праву підняла скоро й опустила безвладно в його широку долоню.

Рука її була холодна.

Як він стиснув, в тій дрібній руці затріпалося щось коротко, судорожно і враз затихло, а рука лежала так в'яло, як зморожений лист осінню.

Піднімав руку вгору, була мов олив'яна.

Поцілував, а вона висковзнулася і в'яло впала вниз...

Повернувся скоро, йшов швидко до дверей.

Відчиняв поквалпно.

Нім зачинив за собою, ніби ненароком кинув на неї поглядом.

Стояла з опущеними руками посеред кімнати і дивилася кудись далеко через вікно.

Стукнули двері і потім все заціміло.

Тільки свічка розгойдувала тьмяні тіні на стіні, а над вогнем тріпоталися нетлі.

Зофійка підійшла до вікна, сперлася на підвіконня, похилила голову через вікно вниз.

Петро тихо підсунувся ближче до неї.

Боявся, щоб не полетіла коміть головою.

— А може вона ловить відгомін його кроків з подихом вечірнього вітру?

Його погляд теж втікав надвір.

Напроти бовваніла брудною сіриною стіна, а вікна вирізувалися тепер червоними плямами.

Одна з цих плям приковувала його увагу до себе.

У хаті світилась лампа. Біля стола, накритого полинялою скатертю, сидить чоловік з червоним обличчям, з обвислим підборіддям, тільки в камізолі. Перед ним тарілка. А з боку жінка з ситими, вдоволеними губами, і пухкими руками накладає з сковороди гарячі шматки смаженої ковбаси.

А він цямкає так смачно, з таким зосередженням, немов поза межами тарілки не існує більш нічого.

Витирає від часу до часу рушником сало, що спливає на бороду, а його щелепи працюють так ритмічно і справно, як добре намащена машина.

— Де я його бачив?—пригадував Петро.

Немов мотузком зв'язував розсіяні думки.

— Де я його бачив?

В рундучку чи в крамниці?—Ні, здається між членами „патріотичного звйонзку“, як вулицею маширували.

Не міг точно пригадати.

І його думки як нетлі крутилися біля цього вікна.

— Ну його!..

Відвернувся і поплив тихо по кімнаті. Здавалася такою просторою, пустою.

А цямкаючі, масні губи вперто лізли у вічі. Хотів їх прогнати, заплющував очі, і тоді в кривавому світлі бачив Івана, як з втисненою поміж плечі головою, з розпущеним наопашки пальтом, поспішає темними вулицями.

— Треба йти геть із хати...

Пристанув біля Зофійки.

— Зофійко, може підемо,—говорив тихо, м'яко.

Вона мовчала.

Взяв легко за руку,—здригнулась.

— Ходи... Підемо куди... пройдемося,—може в кіно... ходімо!

Випросталась... Дивилася здивовано.

Ніби вона проснулася з гіпнозу й не може пригадати, що з нею.

— Пройтися?—шепнула.

Взяла машинально капелюха і йшла повільно до дверей.

А Петро похилився над свічкою, хотів погасити. Над полум'ям мельком крутилася срібна нетля.

То кинеться прожогом до світла, то знову відскочить.

Петро слідкує за кожним її рухом.

— Що з нею буде?..

Та нагло щось пригадав, щось таке, що вістрям серце пронизало. Дмухнув сердито й хата затяглася чорним.

Одчинив двері, пропустив Зофійку, а потім виходив за нею й тихо зачинив двері.

В хаті мертво.

Вечірня темінь зробила кімнату зовсім маленькою, згладила всі лінії.

Десь на дворі горять лампи, а бліді блиски що крадьком забігають в хмарний завулок, несміливо сідають на підвіконні і граються на краечку стіни.

* *
* *

На другий день фашистські газети верещали великими чорними буквами: „Замах на цитаделю. Злочинця вбито“.

1928 р.

З М І С Т

	Стор.
По кам'яній стежці	5
К а р а .	77
Пам'ятник	95
Не пошкодить	102
Нетлі	115

Л. Сонін. Сон дійсности. Оповідання.
І. Степанюк. Поезії.
Л. Дмитерко. Вітер зі сходу. Оповідання.
М. Кічура. Політсатири.
Ю. Мережаний. Оповідання.
Б. Миронів. Дрогобицьке повстання. Нарис.
Л. Будай. Оповідання.
М. Ірчан. Українська еміграція в Америці. Нарис.
М. Качанюк. Закарпатська Україна. Нарис.
Д. Рудик. Революційна література на Західній
Україні.

ВИМАГ҃АЙТЕ У ВСІХ КНИГАРНЯХ ТА КІОСКАХ!

ЩО ТІСЯЧНИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ПОЛІТИЧНО-ГРОМАДСЬКИЙ ЖУРНАЛ

„ЗАХІДНЯ УКРАЇНА“

виходить у м. Харкові, регулярно кожного місяця
книжками 4—5 друк. аркушів.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На 1 рік—5 крб., на півроку 2 крб. 50 коп.

Окреме число 50 коп.

За кордоном: на рік—4 амер. долляри, на півроку—
2 долляри.

Адреса для кореспонденцій:

ХАРКІВ, ПОШТОВА СКРИНЬКА 270.

A 531058

Ціна 50 коп.